

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
MUQIMIY NOMIDAGI QO'QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**TABIIY FANLAR FAKULTETI
GEOGRAFIYA O'QITISH METODIKASI
TA'LIM YO'NALISHI**

ABDUBANNONOVA ZARIFA SHUHRATJONQIZINING

**“UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARI GEOGRAFIYA TA'LIMIDA
KO'RGAZMALI VOSITALARDAN FOYDALANISH”**

MAVZUSIDAGI

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

ILMIY RAHBAR:

QO'QON-2019

MUNDARIJA

KIRISH.....	
1-BOB. O'ZBEKISTONDA TA'LIM SOHASIDAGI ISLOHOTLAR VA MILLIY TA'LIMGA OID SIYOSATNING HUQUQIY ASOSLARI.....	
1.1. O'zbekistonda ta'limni isloh qilish bosqichlari va milliy ta'limga oid siyosatning huquqiy asoslari.....	
1.2. Umumiy o'rta ta'limning tavsifi.....	
2-BOB. GEOGRAFIYA TA'LIMINING USLUBLAR TIZIMI.....	
2.1. Geografiya darslarida o'quvchilarning o'quv tafakkur faoliyatini tashkil etishda ta'lim texnologiyalarining mohiyati.....	
2.2. Geografiya darsining tuzilishi va didaktik jihozlanishiga qo'yilgan talablar.....	
3-BOB. GEOGRAFIYA DARSLARIDA KO'RGAZMALI VOSITALARDAN FOYDALANISHNING USLUBIY ASOSLARI.....	
3.1. Geografiya ta'limida ko'rgazmalilik.....	
3.2. Geografiya darslarida kartografik ko'rgazma vositalaridan foydalanish.....	
3.3. Geografiya darslarida tasvirli ko'rgazmalardan foydalanish.....	
XULOSA.....	
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy maktabda ta'lim jarayoning samaradorligini oshirish omillaridan biri - bu darsning ko'rgazmaliligidir. Shuni ta'kidlash zarurki, qator yillar davomida pedagog-uslubchilar dolzarb didaktik masalalarni aniq ifodalashga va unga mos keladigan pedagogik texnologiyani ishlab chiqishga kam e'tibor bergan edilar. Biroq keyingi paytlarda ular darsni ko'rgazmaliligini oshirish orqali mavzuning yoritilishini osonlashtirish, o'quvchilar va o'qituvchi orasidagi kommunikativlikni ko'rgazmalar orqali tashkil etishga ko'proq e'tibor bermoqdalar. Natijada, dars amaliyotiga "elektron darslik", "elektron taqdimot vositalari" kabi tushunchalar kirib keldiki, ularning asosiy maqsadi ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishda ko'rgazmali qurollar, elektron ko'rgazma vositalari, aniqrog'i, kompyuter texnikasidan foydalangan holda taqdimot materiallari, turli filmlar, elektron jadvallar, kontseptual jadvallardan keng foydalanishni targ'ib qilishdan iborat. Bu masala ishimizning dolzarbligidan darak beradi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Geografiya darsini tashkil etish, unda o'yinli metodlardan foydalanish, darsning didaktik materiallar bilan boyitish masalalari R.Qurbonniyozov (1992), P.R.Atutov (1996), F.Djumaboeva (2001), U.Ziyamuhamedova (2002), J.Yo'ldoshev (1999), O.Mo'minov (1986) v boshqalar tadqiqotida o'z aksini topgan.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Mazkur ishning maqsadi geografiya darslarida ko'rgazmali vositalardan foydalanishning uslubiy asoslarini ishlab chiqishdan iborat. Ishning maqsadidan kelib chiqib quyidagi asoiy vazifalar belgilab olindi va ishda o'z yechimini topdi:

-O'zbekistonda ta'lim sohasidagi islohotlar va milliy ta'limga oid siyosatning huquqiy asoslarini o'rganish;

-geografiya ta'limining uslublar tizimini tahlil qilish;
-geografiya darslarida ko'rgazmali vositalardan foydalanishning uslubiy asoslarini ishlab chiqish.

Bitiruv malakaviy ishi ob'ekti va predmeti. Mazkur ishning ob'ekti sifatida o'rta umumta'lim maktablarining geografiya darslari, predmeti sifatida esa geografiya darslarida ko'rgazmali vositalardan foydalanishning usublari tanlandi.

Bitiruv malakaviy ishining nazariy va uslubiy asoslari. Mazkur bitiruv-malakaviy ishining bajarishda geografiya ta'limining metodlari, jumladan, ta'limning didaktik vositalaridan foydalanish usullari, suhbat, bayon, geografiya darslariga qo'yiladigan metodik talablar, ularning yechimlarini o'rganish orqali, darslarda ko'rgazmali vositalardan foydalanish masalalari va ularning turli metodist olimlar tomonidan ishlab chiqilgan nazariy asoslarini qayta ishlab chiqildi. Ishni bajarishda geografik sintez, tahlil, geografik o'xshatish, qiyoslash usullaridan foydalanildi.

Bitiruv malakaviy ishining ahamiyati. Mazkur ishda foydalanilgan materiallar va olingan natijalardan o'rta maktablarda geografiya kurslarini o'qitishda keng foydalanish mumkin.

Bitiruv malakaviy ishining tarkibi va tuzilishi. Mazkur bitiruv malakaviy ishi kirish, 3 ta bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan tashkil topgan. Ishning umumiy hajmi sahifadan, jumladan, matn qismi sahifadan iborat bo'lib, unga rasm ilova qilingan.

1-BOB. O'ZBEKISTONDA TA'LIM SOHASIDAGI ISLOHOTLAR VA MILLIY TA'LIMGGA OID SIYOSATNING HUQUQIY ASOSLARI

1.1. O'zbekistonda ta'limni isloh qilish bosqichlari va milliy ta'limga oid siyosatning huquqiy asoslari

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, milliy ta'lim tizimining huquqiy asoslarini shakllantirish uchun sharoit yaratildi. Mamlakatning o'z rivojlanish yo'lini tanlashi tizimni tubdan qayta tashkil etishni talab qildi. O'z navbatida, islohotlar ta'lim tuzilmasi va mazmun-mohiyatini takomillashtirish imkonini berdi.

O'zbekiston Prezidenti I.Karimov Oliy Majlisning IX sessiyasida (1997 yil) ta'lim tizimida erishilgan daraja va ahvolni tanqidiy tahlil qildi, ushbu sohadagi tub o'zgarishlarning strategik yo'nalishlarini belgilab berdi. Avvalo, ta'lim mazmun-mohiyati, umuman ta'lim jarayoni «sovetlar davrida ta'lim sohasida keng yoyilgan mafkuraviy ko'rlikdan to'liq xalos bo'lmagani» ta'kidlandi. Ayniqsa, bu muammo ijtimoiy-gumanitar, estetika fanlarini o'qitish, tarbiyaviymahrifiy ishlarni tashkil etish hamda ularning mazmun-mohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

1992 yildagi «Ta'lim to'g'risida»gi qonunga muvofiq ta'lim tizimini isloh qilish bo'yicha amaliy chora-tadbirlar «o'qitish mazmun-mohiyati va uzluksiz ta'lim tizimini tashkil etish o'rtasidagi o'zaro yaqin bog'liqlikni ta'minlash muammosini hal etmadi». Bu borada chuqur ilmiy izlanish, umumiy o'rta ta'limning u yoki bu bosqichida qator o'quv fanlarini o'qitishning maqsadga muvofiqligini asoslash ta'minlanmadi. Ta'lim mazmun-mohiyatining izchilligi, vorisiyligi, ta'lim olayotgan o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olishning asosiy didaktik printsiplari buzildi. Shuningdek, umumiy o'rta ta'lim davomiyligini (muddatini) 10 yildan 11 yilga oshirish bahs-munozaralarga sabab bo'ldi.

Islohotlargacha bo'lgan umumiy o'rta ta'lim tizimining jiddiy kamchiliklaridan biri majburiy o'tiladigan o'quv fanlarining asossiz ko'paytirilishi bo'ldi (ularning soni 20 taga etgan edi). Boz ustiga, ularning nomlari demokratik va bozor o'zgarishlari talablariga mutlaqo javob bermasdi. O'quv rejalarida

ma'naviyat-ma'rifat asoslarini o'rgatadigan, ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy bilim beradigan» fanlarga etarlicha ehtibor qaratilmadi. Xorijiy tillarga o'qitish zamonaviy talablarga javob bermasdi. O'sib kelayotgan yosh avlodni mustaqil ijtimoiy va mehnat faoliyatiga tayyorlashning zaifligi avvalgi umumiy o'rta ta'lim tizimining asosiy kamchiliklaridan hisoblanadi. Bu avvaldan 11 yillik umumiy o'rta ta'lim tizimi asosiga kiritilgan bo'lib, maktab o'quvchilarini mustaqil mehnat faoliyatiga tayyorlashni, ularning bozor iqtisodiyoti sharoitlariga moslashishini ta'minlamasdi. Bundan tashqari umumiy o'rta ta'lim tizimi tuzilmasi va uzluksiz ta'lim tizimini tashkil etishda ham kamchiliklar mavjud edi.

Ta'lim va kasb-hunar dasturlari uzluksizligi hamda vorisiyligining umumiy o'rta ta'lim darajasida buzilishi keyingi bosqich — boshlang'ich (kasb-hunar-texnika) va o'rta maxsus ta'lim tizimida ham chuqurlashib bordi. Pedagoglar kasbiy darajasining pastligi o'quv-tarbiyaviy jarayonining tegishli sifatini ta'minlay olmadi. Buning natijasida o'quvchilar sust bilim va tor ixtisoslikka ega bo'ldi. Bitiruvchilar malakasi va umuman o'quv yurti zamon talablariga javob bermasdi.

1997 yilda mamlakat Prezidenti tashabbusi va rahnamoligida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi ishlab chiqilib, qonun sifatida qabul qilindi. U asosan quyidagilarni o'z ichiga oldi:

-insonning butun umri davomida — maktabgacha yoshidan boshlab, to pensiya yoshiga etguniga qadar uzluksiz ta'lim olishini ta'minlaydigan tizimni yaratish;

-9 yillik o'rta ta'limning majburiyligi va bepulligi;

-umumta'lim maktablarining 9-sinf bitiruvchilari uchun 3 yillik bepul umumiy majburiy o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining mutlaqo yangi tizimini joriy etish;

-bakalavriat va magistraturani o'z ichiga oladigan ikki bosqichli oliy ta'lim tizimini joriy etish;

-oliy o'quv yurtini tamomlagandan keyin aspirantura va doktoranturani o'z ichiga oladigan ikki bosqichli ta'lim tizimini saqlab qolish;

-uzluksiz ta'lim tizimi, kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish zarurligini e'tirof etish.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi ta'lim tizimiga ilk bor yangi, avval mavjud bo'lmagan bosqich – uch yillik bepul majburiy o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini joriy etdi. Bu bosqich umumiy o'rta ta'limni yoshlarni kasbiy tayyorlash bosqichi bilan mantiqan bog'ladi. Shu tariqa maktabda olingan bilim va ishlab chiqarishda ishlash bo'yicha amaliy tajriba hamda ko'nikmalar o'rtasida mavjud bo'lgan tafovutni bartaraf etish uchun sharoit yaratildi. Islohotlar g'oyasiga muvofiq o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasalarining ikki turi tashkil etildi:

-umumta'lim fanlaridan tashqari tanlagan mutaxassislik bo'yicha kasbiy bilim beradigan kasb-hunar kollejlari;

-ilmiy-amaliy ahamiyatga ega fanlar bo'yicha chuqur bilim beradigan akademik litseylar.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishning dastlabki bosqichida faoliyatining qonuniy asoslarini islor qilishga doir keng ko'lamlı ishlar bajarildi. Ta'limning barcha turlari — maktabgacha ta'lim muassasalaridan to oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limning faoliyat ko'rsatish printsiplarini belgilab beruvchi me'yoriy hujjatlar qabul qilindi. O'rta maxsus, kasb-hunar o'quv yurtlarining faoliyat yuritishi printsiplari qonunan belgilandi. Ularning moddiy-texnika bazasini takomillashtirish, o'quv-uslubiy to'plamlar, darsliklar yaratish dasturi tasdiqlandi.

Endi akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari bitiruvchilari tanlagan mutaxassisligi bo'yicha puxta kasbiy bilim va ko'nikmalar, umumta'lim fanlari bilan birgalikda bo'lg'usi kasbi bo'yicha chuqur bilimni egallash hamda o'z kuchini ilm-fanda sinab ko'rish imkoniyatiga ega bo'ldi. Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan umumta'lim hamda kasb-hunar dasturlarini o'zlashtirish islohotlar mantiqiga ko'ra, bitiruvchilarni real hayotga, mehnat va ta'lim xizmatlari bozorida faol ishtirok etishga tayyorlashni tahminlashi zarur edi.

Bu borada 12 yillik ta'limning majburiyligi 9-sinf bitiruvchilarining o'z qobiliyatiga qarab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'qish

yo'nalishlarini ixtiyoriy tanlash bilan uyg'unlashtirildi. Umumta'lim dasturlarining tengligi asosida litsey va kollejar bitiruvchilari uzluksiz ta'limning keyingi bosqichida o'qishni davom ettirish huquqi hamda imkoniyati bilan tahminlandi.

Shunday qilib, yangi ta'lim tizimi mustaqil fikrlaydigan, har tomonlama rivojlangan, yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlar, madaniyat va kasbiy ko'nikmalarni o'zida mujassam etgan shaxsni shakllantirishni ta'minlashi lozim. Ushbu bosqichda maktab ta'limida o'quvchilarni darsliklar bilan tahminlash darajasini oshirish, shuningdek, maktablarda lotin alifbosidagi o'zbek tiliga o'tish bo'yicha faol ishlar amalga oshirildi. Bu bosqichda oliy ta'limda test sinovi asosida qabul qilinadigan bakalavriat va magistraturani o'z ichiga olgan ikki bosqichli tizim joriy etildi.

1.2. Umumiy o'rta ta'limning tavsifi

O'zbekistonda boshlang'ich (1–4sinf) va o'rta (5–9sinf) ta'limdan iborat 9 yillik majburiy bepul umumiy o'rta ta'lim joriy etilgan. Umumiy maktablarning 10–11 sinflaridagi ta'lim bosqichma-bosqich o'rta maxsus, kasb-hunar o'quv yurtlaridagi ta'lim bilan almashtirilmosda. Bu jarayon 2007/2008 o'quv yilida keskin kamaytirilib, 2009 yildan keyin to'liq ushbu tizimga o'tkaziladi.

Umumiy o'rta ta'limning maqsadi quyidagilardan iborat:

-o'quvchilarda davlat ta'lim standartlariga muvofiq bilim, qobiliyat va umumiy madaniyatni shakllantirish;

-o'quvchilarni jamiyat hayotiga moslashtirish, ularda mustaqil fikrlashni rivojlantirish;

-barkamol rivojlangan shaxs, o'z vatanining fuqarosini shakllantirish;

-yoshlarda mustaqillik va demokratiya tamoyillariga sodiqlik hissini tarbiyalash.

O'zbekistonda boshlang'ich ta'lim majburiy, bepul va umumiy hisoblanadi. Maktab yoshiga etgan barcha bolalar umumiy yoki maxsus (Nogiron va rivojlanishdan ortda qolayotgan bolalar uchun) boshlang'ich maktabga boradi.

Bolalarni boshlang'ich ta'lim bilan qamrab olish 100 foizni tashkil etadi. Bola boshlang'ich maktabni tamomlagach, o'qish, yozish va sanashni bilishi lozim.

O'quvchilarda nazariy fikrlash, o'quv harakatlarini mustaqil nazorat qilish qobiliyati shakllantiriladi. Gaplashish madaniyati, shaxsiy gigiena, sog'lom turmush tarzi va jamiyatda o'zini tutish asoslari o'rgatiladi. Boshlang'ich maktabda o'quv fanlari sifati va mazmun-mohiyati turli maktablar hamda o'qish sharoitiga qarab o'zgaruvchan hisoblanadi.

Boshlang'ich maktabda o'quv-tarbiyaviy faoliyatni tabaqalashtirish bolalarning qobiliyatiga qarab quyidagilar hisobidan erishiladi:

- o'qish jarayonining variativligi;
- o'quv materialini o'zlashtirish surhati;
- bolalarga o'quv fanlarini chuqur o'zlashtirish yo'nalishlarini tanlash imkoniyatini berish;
- o'quv topshiriqlarini bolalarning individual imkoniyatlariga moslashtirish;
- baravarlashgan sinflar va guruhlarini tashkil etish.

Maktablarning barcha birinchi sinf o'quvchilari zarur yangi darsliklar va o'quv anjomlari bilan bepul ta'minlanadi. 1996 yildan buyon kam ta'minlangan oilalarning 1–9 sinf o'quvchilari har yili davlat byudjeti mablag'lari hisobidan maktab anjomlari, qishki kiyim-kechaklar to'plami bilan bepul ta'minlanmoqda.

O'zbekistonda boshlang'ich va o'rta ta'lim tashkiliy hamda mazmun jihatdan birbiri bilan chambarchas bog'liq. Har bir umumta'lim maktabi umumiy o'rta ta'limning har ikki bosqichi bo'yicha o'qishni tashkil etadi. Bu boshlang'ich maktablar bitiruvchilarini to'liq hisobga olish va umumiy o'rta ta'lim tizimida uzluksizlikni ta'minlaydi.

Umumiy o'rta ta'lim boshlang'ich ta'limning mantiqiy davomi hisoblansada, sifat jihatidan o'qitishning boshqacha mazmun va uslubiya-tigiga ega. O'rta ta'lim o'quvchining shaxsi, qiziqishlari, ijtimoiy jihatdan o'z yo'lini o'zi belgilash qobiliyatini shakllantirishni ta'minlaydi. O'rta maktab o'quvchisi fanlar asoslari bo'yicha tizimli bilim-ga ega bo'ladi. O'qish jarayonida keng dunyoqarash, ijodiy fikrlash shakllantiriladi. Xalqning boy ma'naviy va madaniy merosi bilan

tanishtirish orqali atrofalamni asrabavaylash ko'nikmasi singdiriladi. O'rta maktab o'quvchilarga maktab fanlarini mustaqil o'rganish uchun keng imkoniyat yaratadi. O'rta ta'lim mazmun-mohiyati tarkibiga majburiy va qo'shimcha tarkibiy qismlar kiritilgan.

Majburiy tarkibiy qism davlat ta'lim standartlari tomonidan belgilanadi va o'quvchilarni tayyorlashning etarli hamda zarur darajasiga ega. Uning yutuqlari umumiy o'rta ta'limning ta'lim muassasalari tomonidan kafolatlanadi. Mazkur tarkibiy qism davlat va jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi, shaxs manfaat hamda ehtiyojlari asosida belgilanadi.

Qo'shimcha tarkibiy qism o'quvchining ehtiyoj va qobiliyati, maktabning moddiy-texnikaviy va kadrlar bilan ta'minlanish darajasi, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish talablaridan kelib chiqqan holda belgilanadi. Qo'shimcha o'quv vazifasi hajmi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan belgilangan me'yorlarga muvofiq aniqlanadi.

Maktabda o'quv-tarbiya ishlari Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan Asosiy o'quv rejasi va umumiy o'rta ta'limning o'quv dasturlari asosida amalga oshiriladi. O'quv fanlari, umumta'lim dasturlari ro'yxati, o'qish davrining davomiyligi umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari, Asosiy o'quv rejasiga qarab belgilanadi.

Umumiy o'rta ta'lim qatnab o'qish shaklida amalga oshiriladi va bitiruvchilarni yakuniy attestatsiyadan o'tkazish bilan nihoyasiga etkaziladi. Ularga davlatning namunaviy nusxadagi shahodatnomasi, alohida muvaffaqiyatlarga erishgan bitiruvchilarga esa imtiyozli shahodatnoma beriladi.

Umumiy ta'lim dasturlarini mustaqil o'zlashtirgan o'quvchilarga Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan Eksternat to'g'risidagi nizomga muvofiq ekstern tartibda attestatsiyadan o'tish huuqi beriladi.

O'zbekistonda maktab ta'limidan foydalanish nafaqat uning bepulligi, o'z ona tilida o'qish imkoniyati, shuningdek, maktablar sonining ko'pligi va ularning o'quvchilar uchun qulay tarzda joylashuvi bilan ta'minlanadi.

O'rta umumta'lim maktablarida o'quvchilar sonining kamayishi avvalo, mamlakatning o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limiga o'tishi bilan bog'liq. Bu jarayonga mamlakatda demografik og'irlikning kamayishi ma'lum darajada ta'sir ko'rsatdi. Biroq so'nggi yillarda maktablarning umumiy soni kamaygani yo'q, aksincha ko'paydi. Bu esa maktablarda ikki smenada o'qishni kamaytirdi.

Maktab ta'limidan barcha toifadagi bolalarning foydalanishi maxsus ta'lim muassasalari (yordamchi maktablar) tomonidan ham ta'minlanmoqda. Ularda jismoniy va ruhiy rivojlanishdan ortda qolgan bolalar va o'smirlar ta'lim olmoqda. Bundan tashqari sanatoriya-internat turidagi maktablarda jismoniy nuqsoni bor va sog'lig'i zaif bolalar o'qitilmoqda hamda salomatligi tiklanmoqda.

O'zbekiston hukumati bolalar va o'smirlarning qo'shimcha ta'lim olishini rivojlantirish maqsadida maktabdan tashqari ta'lim, jumladan bolalar o'smirlar sportini, ayniqsa qishloq joylarida rivojlantirishga oid qator kompleks dasturlarni qabul qildi. Ushbu dasturlarda qimmatga tushadigan sport inshootlarini talab qilmaydigan sport turlariga ustuvor ahamiyat berilgan. Kam ta'minlangan oilalar farzandlari, etim va nogiron bolalarning jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishi uchun shart-sharoit yaratishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Hukumat dasturlarida barcha fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi hududida sport maydonchalari va katta mablag' talab qilmaydigan inshootlari qurilishini rivojlantirish ham ko'zda tutilgan.

2-BOB. GEOGRAFIYA TA'LIMINING USLUBLAR TIZIMI

2.1. Geografiya darslarida o'quvchilarning o'quv tafakkur faoliyatini tashkil etishda ta'lim texnologiyalarining mohiyati

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, "Kadrlar tayyorlash milliy Dasturi" va Davlat ta'lim standartlarida bozor munosabatlari sharoitida yoshlarni mustaqil hayotga tayyorlash, ularni bilimli va ma'naviy barkamol qilib yetishtirish oliy va umumiy o'rta ta'lim mutaxassislarida oldida turgan muhim vazifa ekanligi belgilab berilgan. Ushbu vazifalarni bajarishda va ta'lim jarayonida talabalarning tafakkur faoliyatlarini tashkil etish hamda rivojlantirishda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan ta'lim texnologiyalarining o'rni beqiyosdir.

Bugungi kunda o'quvchilarimiz tomonidan o'zlashtirilayotgan bilimlar tez unutilayotganligi sir emas. Albatta, bu xalq pedagog va talabalarning faoliyati bilan hamda ta'lim jarayonida ular tomonidan shakllantirilgan o'quv tafakkur faoliyatga bog'liq. Hozirgi kungacha uzluksiz ta'lim tizimida reproduktiv o'qitish ommaviy tus olgan bo'lib, u ta'lim jarayonining asosini tashkil etgan. Reproaktiv metodlar asosida mavzu mazmuni yoritiladi, biroq, amalda ta'lim jarayonida talabalarni o'ylash va fikr yuritish pog'onalariga ko'tara olmaydi.

O'quv tafakkur faoliyatini tashkil etish jarayonida hosil bo'luvchi «bilim» tushunchasining ma'nosi-o'quvchi xotirasida saqlanayotgan ma'lumotdir. Bu bilimlarning mavjudligini (yakuniy nazorat paytida) o'quvchi ularni tiklay olganda, ya'ni bu bilimlarga murojaat qilib berilgan savolga hech qanday qo'llanmalar yordamisiz javob bergandagina, pedagog tomonidan baholanadi.

Agar o'quvchi sinov paytida bu ma'lumotlarni tiklay olsa (ya'ni qo'llanmalarsiz bayon qilib bera olsa) bu o'zlashtirishning asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Ular odatda bevosita shu ma'lumotga oid savol berilganda xotiradan yuzaga chiqadi yoki boshqacha qilib aytganda esga tushadi. Biroq, xotiradan tiklangan bilimlar shu holatda uzoq saqlanmaydi. Kerak paytda ular qiyinchilik

bilan yodga keladi, ko‘pincha umuman esga kelmaydi. Reproduktiv metodlarning salbiy asoratlaridan biri o‘quvchi yoki talabalarda mustaqil bilim olish malakalarining shakllanmasligidir, ya‘ni o‘quvchilar mustaqil ishlash malaka va ko‘nikmalaridan cheklanib qoladilar. Shuning uchun ham bugungi kunda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni uzluksiz ta‘limga joriy etilishi ijtimoiy zaruratdir. Bu borada, aynan pedagogik texnologiyalar asosida o‘quv tafakkur faoliyatini ta‘lim jarayonida reproduktiv o‘qitishdan produktov (mahsuldor) bosqichga ko‘tarish orqali takomillashtirish ijtimoiy va amaliy ahamiyatga ega. Pedagogik texnologiyalarning ta‘lim tizimida globallasuvi va afzalligi ham mana shunda. Uzluksiz ta‘lim tizimida har bir pedagogning o‘quv tafakkur faoliyatida reproduktiv va produktiv metodlardan samarali foydalanishi dars jarayonining asosini tashkil etadi, sifatini yaxshilaydi va ta‘lim jarayonining samaradorligini oshiradi.

Har qanday zamonaviy dars mashg‘ulotining samaradorligini baholashda nafaqatgina o‘quvchilarning mavzuni o‘zlashtirishi, bilishi va tushunishini aniqlash bilangina emas, balki, mavzu mazmunini tahlil qilaolishi, unga ijodiy yondoshish qobiliyatini ham hisobga olish lozim.

Geografiyadan mashg‘ulotlar o‘tkazish jarayonida didaktik o‘yinlar, muammoli va modulli ta‘lim texnologiyalarini, shuningdek, hamkorlikda o‘qitish, aqliy hujum usullarini qo‘llash orqali talabalarning mantiqiy tafakkurini shakllantirishga va mustaqil faoliyatlarini takomillashtirishga erishish mumkin.

Ma‘lumki, Yerning umumiy geografik qonun va qonuniyatlarini, jumladan, geografik qobiqning umumiy qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan “Tabiiy geografiyaning boshlang‘ich kursi”dir. Umuman olganda, qobiqqa xos bo‘lgan qonuniyatlar juda ko‘p. Shulardan ekologik muammolarni bartaraf etishda va tabiatni o‘zgartirish hamda uni mulohaza qilishda ko‘proq tadqiqotchilar, shuningdek geograf mutaxassislar geografik qobiqqa xos bo‘lgan quyidagi asosiy qonuniyatlarni e‘tiborga oladilar. Bular: - tabiatda modda va energiyaning aylanma harakati; - tabiatning bir-butunligi (yaxlitligi); - tabiatda ritmiklik;- geografik zonallik va azonallik; - tabiatda aylanma harakat va ritmiklik jarayonlarida

ularning ochiqligi (berk xalqa emasligi); -geografik qobiqning turli taksonomik kattalikdagi geotizimlarga bo‘linishidir.

2.2. Geografiya darsining tuzilishi va didaktik jihozlanishiga qo‘yilgan talablar

Ta‘limni tashkil etish shakllari deganda, aniq muddatda va tartibda o‘qituvchining o‘quvchilar bilan olib boradigan mashg‘ulot turlarini tushunamiz. Hozirgi kunda, umumta‘lim maktablarida ta‘limni sinf-dars shaklida olib borish keng tarqalgan. Insoniyat tarixiga nazar tashlar ekanmiz, ta‘limni tashkil etish shakllari ijtimoiy tuzum manfaatlariga mos holda paydo bo‘lgan va rivojlangan. Dastlabki davrlarda ta‘lim berish ishlari odamlarning mehnat faoliyati, turmush tarzi bilan uzviy bog‘langan hamda bilim berish, o‘rgatish ishlari yakka tartibda olib borilgan.

Davr o‘tishi bilan ko‘pchilikka bilim berish ehtiyoji paydo bo‘ladi. Ta‘lim tizimi mazmuni, bilimlarning murakkablashuvi, bolalarni guruh-guruh qilib, to‘plab o‘qitishni taqozo qilgan hamda ta‘lim bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar, o‘qituvchi tayyorlash zaruriyatini keltirib chiqargan.

Shu davrga kelib o‘qitishning maxsus tashkiliy shakllari paydo bo‘la boshlaydi. Buning natijasida sinf-dars tizimi paydo bo‘la boshlaydi. Xalq orasida hayotiy tajribaga, bilim va tarbiyaga ega bo‘lgan kishilar murabbiy, o‘qituvchi bo‘lib faoliyat ko‘rsatdi.

Xalqimiz tarixiga nazar tashlar ekanmiz, maktab va madrasalarda yoshlarga bilim berish bilan shug‘ullanganligi “Avesto” va boshqa tarixiy manbalardan mahlum. Ammo qadim davrlarda ta‘limni qat‘iy chegaralangan vaqtda, bir xil yoshdagi bolalar bilan olib borish, ta‘lim mazmunini bosqichma-bosqich berish masalalariga aniqlik kiritilmagan edi.

Ta‘limning tashkiliy masalalari Al-Forobiyning “Fan va aql zakovat” asarida o‘quv fanlarini guruhlarga bo‘lib o‘qitish, ularning tarbiyaviy mohiyatini ochish masalalariga e‘tibor berilgan. Pedagogika tarixida, ta‘lim tashkil etishning asosiy

shakli dars hisoblangan. Sinf-dars tizimini didaktik talablar asosida yaratishda buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiyning (1592-1670) xizmatlari katta, uni sinf-dars tizimining asoschisi sifatida butun dunyo tan olgan.

Ya.A.Komenskiy “Buyuk didaktika“ asarida, o’quv mashg’ulotlarini guruh shaklida tashkil qilish, o’quv yili va o’quv kunini bir vaqtda boshlash, mashg’ulotlar orasida tanaffuslar berilishini, guruhlardagi bolalarning yoshi va soni bir xil bo’lishiga alohida ehtibor berdi. Dars davomida o’quvchilar diqqatini to’plash, materialni batafsil tushuntirish, o’quvchiga savollar berish, o’zlashtirish jarayonini nazorat qilish zarurligini tahkidlaydi.

Bu tarixiy jarayonda Pedagogika fani oldida turgan muammolardan biri ta’limning tashkiliy shakllarini samaradorligini oshirish, ayniqsa, darsni samaradorligini oshirish bilan bog’liq ilmiy-nazariy uslubiy va amaliy muammolarni xal etuvchi tadqiqotlar olib borishda ko’p ishlar qilindi. Bu borada mustaqil O’zbekistonimizda kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishda ta’lim tizimiga yangi pedagogik texnologiyalar tadbiq etish bilan bog’liq ishlar qilinmoqda.

Sinf deganda, yoshi va bilim darajasi bir xil bo’lgan o’quvchilar guruhi tushuniladi.

Dars – aniq maqsadni ko’zlab belgilangan vaqtda bir xil yoshdagi o’quvchi, yoshlar bilan o’qituvchi rahbarligida olib boriladigan mashg’ulotdir.

Darsning maqsadi, mazmuni, hajmi ta’lim standartlari (o’quv reja, dastur, darslik va qo’llanma) asosida belgilanadi. Dars o’quv ishlarining asosiy tashkiliy shakli ekan, bu jarayonda quyidagilarga amal qilinishi lozim:

1. Har bir sinfda o’quvchilarning yoshi va bilim darajasi bir xil bo’lishi lozim.
2. Dars qathiy jadval bo’yicha belgilangan aniq muddatda olib borilishi kerak.
3. Dars o’qituvchi rahbarligida butun sinf bilan va alohida o’quvchilar bilan ishlash shaklida olib boriladi.
4. Dars, o’quv fanining xarakteri, o’tilayotgan materialning mazmuniga qarab turli usullar va vositalarda olib boriladi va ta’lim tizimining bir qismi sifatida

tugallangan bilim beradi va navbatdagi bilimlarni o'zlashtirmoq uchun zamin yaratadi.

Shuni unutmaslik kerakki, o'quv yurtlarida ta'lim ishlari faqat sinf-dars shaklida olib borilmasdan, balki amaliy mashg'ulotlar, tajriba ishlari shaklida ham olib boriladi. Bu mashg'ulotlar sinfdan va maktabdan tashqarida fakulgtativ mashg'ulotlar, to'garaklar, ekskursiyalar shaklida olib boriladi.

Dars – ta'limning asosiy shakli ekan, u ilmiy, tizimli, tushunarli, ongli va faol bo'lishi, bilimlar mustahkam o'zlashtirilishi, o'quvchi-talabaning shaxsiy xususiyatlari ehtiborga olingan holda tashkil etilishi dars oldiga qator didaktik talablarni qo'yadi. Jumladan:

1. Har bir dars aniq maqsadni ko'zlagan holda puxta rejalashtirilmog'i lozim. Bu jarayonda o'qituvchi darsning ta'limi va tarbiyaviy maqsadini belgilaydi. Dars bosqichlarini, yahni qanday boshlash, qanday tamomlash ko'rgazmali materiallardan foydalanish kabilarni oldindan hal qilib oladi.

2. Har bir dars aniq g'oyaviy, mafkuraviy izlanishga ega bo'lishi lozim. O'qituvchi esa ulardan tarbiyaviy maqsadda foydalanmog'i lozim.

3. Har bir dars maktabning, ijtimoiy muhitning imkoniyatini hisobga olgan holda amaliyot bilan bog'lanmog'i, ko'rsatmali vositalar bilan jihozlanmog'i lozim.

4. Har bir dars xarakteriga mos usul, uslub va vositalardan samarali foydalanilgan holda tashkil etilishi lozim.

5. Dars uchun ajratilgan soat va daqiqalarni tejash va unumli foydalanish darkor.

6. Dars jarayonida o'qituvchi va o'quvchi o'zaro faol munosabatda bo'lishi lozim, o'quvchi talaba passiv tinglovchiga aylanmasligi lozim.

7. Mashg'ulotlar butun sinf bilan va har bir o'quvchi bilan, ularning shaxsiy xususiyatlari ehtiborga olingan holda olib borilish kerak.

8. Darsning mazmuni va xarakteriga qarab xalqimizning boy mahnaviy merosidan, mahnaviy qadriyatlaridan samarali foydalanish.

9. O'tilayotgan mavzuning mazmuniga bog'liq holda mustaqil yurtimizdagi o'zgarishlardan o'quvchi talabalarni xabardor qilish.

10. Darsda Prezidentimiz I.Karimovning ta'lim sohasidagi fikrlari, yurtimiz kelajagi bo'lgan yoshlarimizga, farzandlarimizga qarata aytgan murojaatlaridan o'z o'rnida foydalanish.

Ta'lim nazariyasi va amaliyotida dars turlari va ularning tuzilishiga ham alohida muammo sifatida qaraladi va o'rganiladi.

Dars bilim, ko'nikma va malakalar bilan o'quvchilarni qurollantirishda asosiy rolg' o'ynaydi. Shu sababli o'quv mashg'ulotlariga ajratilgan vaqtning asosiy qismi dars o'tish uchun sarflanadi.

Ta'lim tizimida tajribadan o'tgan dars turlari quyidagilardan iborat:

1. Yangi bilimlarni bayon qilish darsi.
2. O'quv materiallarini mustahkamlash.
3. Takrorlash va bilimlarni umumlashtirish darslari.
4. O'quvchilarning o'zlashtirishini nazorat qilishi va baholash darslari.
5. Dars turlari, uyg'unlashgan darslar.

Ta'lim jarayonida eng ko'p qo'llaniladigan dars yangi bilimlarni bayon qilishi darsidir.

Bu darsning tuzilishi quyidagicha :

1. Darsni tashkil qilish.
2. Yangi bilimlarni bayon qilish.
3. Yangi bilimlarni mustahkamlash.
4. Yangi bilimlar ustida mashq o'tkazish.
5. Yangi bilimlarga bog'liq uy mashg'ulotlari berish.
6. Darsni yakunlash.

Dars turlarining o'zgarishi bilan darsning tuzilishida ham o'zgarishlar bo'ladi. Masalan, dars turlari uyg'unlashgan darslarida darsning hamma elementlari mavjuddir:

1. Darsni tashkil qilish.
2. Uy topshiriqlarini bajarilishini nazorat qilish va baholash.
3. Yangi mavzuni bayon qilish.
4. Yangi mavzuni mustahkamlash.

5. Uy topshiriqlari berish.

6. Darsni yakunlash.

Ta'lim tizimida, takrorlash va bilimlarni mustahkamlash darslari ham ko'p qo'llaniladi.

O'qituvchi dasturning ma'lum bir qismi, yirik mavzular o'tib bo'lingandan so'ng bunday darslar uyushtiriladi.

Bu dars bilimlarni oraliq nazorat orqali baholashda ham xizmat qiladi.

Har bir darsning muvaffaqiyati ko'p jihatdan mashg'ulotni to'g'ri tashkil qilishga bog'liqdir. Bu davrda sinfning tayyorgarligini sinchiklab kuzatish, bolalarni darsni tinglashga ruhiy jihatdan tayyor ekanliklarini o'rganish darkor. Shundan so'ng, mahoratli pedagog fursatni qo'ldan bermay, shogirdlari diqqatni chalg'itmay, darsning asosiy qismini boshlab yuboradilar, chunki sinf o'quvchilarini tezlik bilan mashg'ulotga faol kirishishlarini tahminlash lozim. Dars yangi materialni bayon qilishga qaratilgan bo'lsa, dars mavzusi ehlon qilinadi. Rejada mo'ljallangan o'quv materiali o'tib bo'lingach, u albatta yakunlanishi, xulosalar chiqarilishi kerak.

Dars o'qituvchi va o'quvchining ijodiy hamkorligiga asoslanishi lozim. Shundagina o'quvchilar mustaqil erkin fikrlay oladilar, irodalari tarbiyalanadi. Nutq madaniyati rivojlanadi. Muammoli vaziyat izlanishlar orqali o'z yo'lini topa oladilar.

O'quv mashg'ulotlarining sinfdagi shakli darsdan tashqari yana qo'shimcha qator ta'lim shakllari mavjud, bo'lib, bular amaliy-tajriba mashg'ulotlar, qo'shimcha darslar, fakulgtativlar, ekskursiya kabilardir.

Bular darsda berilgan bilimlarni to'ldirish, mustahkamlash, amaliyot bilan bog'lash uchun uyushtirilgan qo'shimcha mashg'ulotlardir.

Bulardan tashqari o'quv yurtlari tajribasida fan to'garaklari, ishlab chiqarish amaliyoti, o'yin shaklidagi mashg'ulotlardan ham foydalanmoqda.

Uzluksiz ta'limning hamma bosqichlarida ta'limning o'ziga xos tashkiliy shakllari mavjud.

Jumladan: ikki bosqichli oliy ta'lim tizimida o'ziga xos ta'lim shakllari mavjud, bularga mahruzalar, seminar va amaliy mashg'ulotlar, kafedra o'qituvchilarining

ochiq mahruzalarida qatnashish, mahruza matnini tayyorlash va muhokama qilish, o'quv kurslari bo'yicha dasturlar tayyorlash ishlari kabilar oliy ta'limning ko'p qirrali yo'nalishlari va shakllaridir.

Oliy ta'lim tizimida mahruza o'quv jarayonining ham usuli, ham shakli hisoblanib, u talabalarga fan asoslarini og'zaki, uzviy va muntazam singdirishga xizmat qiladi. Mahruza tufayli talaba shu fanning mohiyatini tushunib boradi hamda ularni erkin fikrlashga, fan ustida o'ylashga majbur etadi. Shu sababli mahruza ilmiy tafakkurni rivojlantirishning o'ziga xos maktabiga aylanadi. Mahruzani shunday o'qish lozimki, uning tahsirida talabalarda shu fanga uning vazifa va kelajagiga nisbatan turli qarashlar, ilmiy ehtiqod, g'oya va milliy mafkura asoslari shakllansin. Buning uchun o'qituvchi har bir mahruzaning mazmunini fandagi yangiliklar bilan boyitishi va tanlay bilishi lozim. Mahruza ijobiy hamkorlikka tayanib tashkil qilingandagina samarali natija beradi. Buning uchun mahruza jarayonida ham ta'limiy, ham tarbiyaviy vazifalarni samarali amalga oshirish yo'llardan biri – o'qituvchi bilan talabalar o'rtasida do'stona, faol munosabatlarni tiklab olinishdan iborat.

Bundan tashqari dars va mahruzaning samarali natijasi o'quvchi va talabalarning o'quv jarayondagi ruhiy holatlarini qay darajada hisobga olinishiga ham bog'liq. Shunday ekan, ta'limni samarali tashkil etish, uning dars, mahruza va boshqa shakllaridan o'qitish jarayonida o'rinli foydalanishlari uchun shubhasiz, o'qituvchining pedagogik mahorati, pedagoglik madaniyati, o'z predmetini puxta bilishligi va o'quvchi talabalar bilan umumiy til topa olishligi g'oyat katta ahamiyatga egadir.

3-BOB. GEOGRAFIYA DARSLARIDA KO'RGAZMALI VOSITALARDAN FOYDALANISHNING USLUBIY ASOSLARI

3.1. Geografiya ta'limida ko'rgazmalilik

Geografiya ta'limida o'quvchilarni har tomonlama yetuk bilimdon bo'lib etishishida, ta'limni hayot bilan chambarchas bog'lab borishda o'quv qurollarining roli katta.

O'qitishdagi ko'rgazmalilik o'quvchilarning geografik tasavvur doiralari kengayishiga, mavzuning tushunarli bo'lishiga va puxta o'zlashtirilishiga imkon beradi. Turli o'quv ko'rsatmalari, asboblari geografik bilimlar yaxshi o'zlashtirilishiga va xotirada uzoq saqlanishiga sababchi bo'ladi. Bu haqda K. D. Ushinskiy bunday degan edi: «Biz ravshan taassurotlarni ko'rish orqali hosil qilamiz, chunki biz o'zimiz eshitgan narsalardan ko'ra, ko'zimiz bilan ko'rgan narsalarni osonroq tasavvur qilamiz. Ayni bir vaqtda ham ko'rish, ham eshitish, ham muskul harakati yordami bilan hosil qilingan taassurot esa... ayniqsa, ravshan tasavvur hosil qiladi va xotirada uzoq saqlanadi».

Ko'rgazmali qo'llanmalar, xususan tasvirli qo'llanmalar ayrim tabiiy geografik hodisalar o'rtasidagi bog'lanishni, insonning tabiatga ta'sirini va uning turli sharoitdagi faoliyatini aks ettirib, o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirishga va ularni milliy ruhda tarbiyalashga yordam beradi.

Maktablarda geografiyani o'rganishda, hilma-xil uslub va usullardan foydalanishda, dars sifatini yaxshilashda, uni mazmunli o'tishda hamda o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini yanada oshirishda o'quv qurollarining roli kattadir. Darsni ko'rsatmali qurollardan foydalanib tashkil etish ayrim geografik tushunchalar mazmunini juda aniq tushunib olishga yordam beradi.

Geografiyani o'qitish uslubikasiga doir mavjud qo'llanmalarda o'quv qurollari tushunchasi turlicha ifodalanadi.

O'quv qurollari deganda nimani tushunmoq kerak? U nimalarni o'z ichiga oladi? Ta'limtarbiya saviyasini yanada yuqori ko'tarish maqsadida maxsus tayyorlangan va darsda bevosita tatbiq etiladigan, qo'llaniladigan, foydalaniladigan barcha qo'llanmalar o'quv qurollari tushunchasiga mansubdir.

Geografiya ta'limida qo'llaniladigan o'quv qurollari hilma-xil bo'lganligidan ulardan to'liqroq va samarali foydalanish uchun uni guruhlariga bo'lib xarakterlash maqsadga muvofiqdir. O'quv qurollarini to'rt guruhga bo'lish mumkin.

Birinchi guruh — darsliklar va o'quv qo'llanmalari.

Ikkinchi guruh — o'quv-ko'rsatmali qo'llanmalar.

Uchinchi guruh — asboblar.

To'rtinchi guruh — moslamalar.

Har bir guruh o'z navbatida yana bir necha turlarga bo'linadi,

Darsliklar va o'quv qo'llanmalari. Bu guruhdagi o'quv qurollari o'qituvchining bayonidan keyinda turadigan bilim manbaidir. Darslik o'quvchilar uchun asosiy qo'llanma, shuningdek, mustaqil bilim olish manbaidir. Darslik bo'lmasa, ta'lim aniq va mukammal bo'lmaydi. O'quvchidan talab qilinadigan bilimlar minimumi ham darslikdir. O'quv ko'llanmalari o'quvchilar bilimni kengaytirish maqsadida qo'llaniladigan xrestomatiya, spravochniklardan iboratdir.

O'quv-ko'rsatmali qo'llanmalar. O'quv-ko'rsatmali qo'llanmalardan o'rganiladigan hodisa va ob'ektlar haqida aniq tasavvur hosil qilish maqsadida asosiy bilim manbalaridan biri sifatida foydalaniladi. Bu o'quvchilarning geografik qonuniyatlarni yaxshi tushunishiga va kuzatish qobiliyatining o'sishiga yordam beradi.

O'quv-ko'rsatmali qo'llanmalar xususiyatiga ko'ra yana 4 ga bo'linadi:

-kartografik qo'llanmalar,

-tasvirli qo'llanmalar,

-sxematik ko'llanmalar,

-natural qo'llanmalar.

Kartografik qo'llanmalar Yerning tasvirini (tabiiy geografik ob'ekt va hodisalar, ularning joylanishini) shartli kichraytirilgan xolda va muayyan kartografik proeksiyada ifodalaydi. Kartografik qo'llanmalar topografik, umumgeografik, maxsus kartalarni, geografik atlaslarni, blankali va kontur kartalarni, globusni o'z ichiga oladi.

Tasvirli qo'llanmalar geografik ob'ekt va hodisalarning x.aqiqiy ko'rinishini tasvirlaydi. Tasvirli qo'llanmalar bilimlarni o'rganishda aniq taassurot qoldirishi tufayli bilimlar puxta o'zlashtiriladi. Tasvirli qo'llanmalar turli rasmlarni,

fotosurat, ekranli qo'llanma (diapozitiv, diafilm, kinofilm), diorama, panorama, model va maketlarni o'z ichiga oladi.

Sxematik qo'llanmalar geografik ob'ekt va hodisalarni shar.tli holda tasvirlaydi. Sxematik qo'llanmalar kartaxema, grafik, diagramma va jadvallardan iboratdir.

Natural qo'llanmalar o'rganidigan geografik ob'ekt va hodisalarning aslidan iboratligi uchun ham alohida ahamiyatga ega. O'quvchilar turli sezgi a'zolari yordamida narsalar haqida aniq tasavvur hosil qiladilar. Natural qo'llanmalar turli kolleksiya, gerbariy, tuproq namunalarini to'plashdan iboratdir.

Asboblarni turli mazmundagi amaliy ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan o'quv qurollarini o'z ichiga oladi. Maktabda geografiyani o'qitishda tatbiq etiladigan asboblarni quyidagilardan iborat:

1) kuzatish asboblari: termometr (maksimal, minimal),

termograf, flyuger, anemometr, barometr, barograf, gigrometr, gigrograf, eg'in o'lchagich, qor qalinligini o'lchaydigan reyka, qalqitma, burchak o'lchagich, skafis;

2) joyda orientirovka olish va gorizont tomonlarini aniqlash uchun ishlatiladigan asboblarni: kompas, gnomon, qutb yulduzi kursatkichi va rumbli halqa;

3) masofalarni o'lchash asboblari: er o'lchaydigan snrkul ruletka, metr o'lchagich, reyka, eklimetr, planshet, vizir chizg'ichi,

4) tajriba o'tkazish uchun ishlatiladigan asboblarni: stakan, probirka, kolba va har xil shisha idishlar, voronka, shtativ, spirt lampasi.

Moslamalar. Bu moslamalar ko'rsatmali qo'llanmalarni kursatish, saklash va ixcham qilib joylash maqsadida foydalaniladigan erdamchi qurollardir. Moslamalar geografiya ta'limida bevosita ishtirok etmasada, kartalar, jadvallar, sxemalar, ekranli qo'llanmalarni ko'rsatishga yordam beradi. Ular karta iladigan va saqlaydigan maxsus moslamalar karta, rasmlar, jadvallar iladigan tagliklar, rasmlar iladigan maxsus tutqichlar, ko'rsatmali qo'llanmalar saqlaydigan maxsus moslama va javonlar, shuningdek, proeksion apparatlar va

maxsus ko'rsatkichlardan iboratdir. Ko'rsatmali qullanmalarni tayyorlash uchun zarur bo'lgan asbob va buyumlar ham mazkur guruhga mansubdir.

Hozirgi geografiya darsliklaridan foydalanish uchun bir necha ta'lim uslublarini tadbiiq etishga to'g'ri keladi. Darsning barcha bosqichlarida darslik bilan muntazam ishlab borish — mustahkam bilim, ko'nikma berishdagi, o'quvchilarning bilish qobiliyatlarini rivojlantirishdagi asosiy yo'nalishdir. O'quvchilarni kitobdan foydalanishga o'rgatish maktab geografiyasi oldiga qo'yilgan muhim vazifalardan biridir. Darslik o'quvchilar uchun asosiy qo'llanma, ular oladigan bilimlarning eng muxim manbaidir.

Maktabda darsliklarning ta'limtarbiya berishdagi barcha imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmoqda, deyish qiyin. Ko'pchilik maktablarda yangi materialni o'rganishda darslikdan kam foydalaniladi, o'quvchilar bilimini aniqlashda esa mutlaqo foydalanilmaydi. Oqibatda ko'pchilik o'quvchilar darslik bilan ishlashni bilmaydilar, berilgan topshiriqqa oid javobni darslik tekstidan topishga qiynaladilar, zarur illyustrasiya va jadvallarni uzoq vaqt qidiradilar.

SHuning uchun darslik bilan ishlash eng muhim pedagogik masaladir. O'quvchilar darslik bilan o'qituvchi rahbarligida ishlaydilar. O'qituvchi o'quvchilarni darslik bilai o'quv yilining boshida birinchi darsda tanishtiradi: darslikning titul varag'ini o'quvchilar ochib darslikning nomi va muallifini bilib oladilar, darslikning eng oxirgi varag'ida mundarija bilan tanishadilar. O'qituvchi darslikning kartalari, sxemalari, jadvallari, profillari, rasmlari, ilovalari, savollari, topshiriqlari va ularning ahamiyatini tushuntirib, darslik bilan ishlash yo'llari haqida umumiy ko'rsatma beradi.

Sinfda darslik bilan ishlash usullari turlicha bo'lib, ulardan biri tekst bilan ishlash va yangi bilim olishdir. Darslik teksti bilan ishlashnya izohli o'kishdan boshlash ma'qul izohli o'qish V va VI sinflarda o'quv yilining boshlaridanoq boshlanadi. Tekstning ma'lum qismi o'qilgach, o'quvchi uning mazmunini o'z so'zi bilan ifodalab berishi kerak. O'qituvchi tekstda uchragan qiyin iboralar va yangi terminlarga izoh berib, geografik ob'ektlarni kartadan ko'rsatadi.

Darslik bilan ishlashning yana bir usuli darslikning ayrim mavzulariga plan tuzishdir. Bunda o'quvchilar tegishli tekstni o'qib chiqqach, uni qismlarga bo'ladilar, eng muhimlarini ajratadilar, ajratilgan qismlarga kichik mavzular belgilaydilar. O'quvchilar darslikdagi ayrim mavzularga plan tuzib bo'lgach, uning mazmunini punktlar bo'yicha bayon etadilar.

O'quvchilar bunday jadvallarni to'ldirishlari uchun faqat darslik tekstini anglash va tushunishlari kifoya qilmaydi, ular ilgari olgan bilimlarni esga olishlari kerak.

Darslikdagi rasmlar bilan ishlashning ahamiyati katta. Ba'zi rasmlar o'qituvchi tomonidan oldindan tuzilgan savollar asosida tahlil qilinadi. Masalan, «Evrosiyoning ekvatorial o'rmoni» rasmini analiz qilinayotganda quyidagi savollar berilishi mumkin: ekvatorial o'rmonlari o'simliklarining xususiyatlari nimalardan iborat? Urmonlar nima uchun bunchalik quyuq va xilmaxil Ekvatorial o'rmonlar o'rtacha mintaqaning qaysi tabiat zonasiga o'xshaydi? Bu rasmda yil ning qaysi fasli tasvirlangan?

Darslikdagi toshiriqlarni bajarishga alohida e'tibor berish zarur. O'quvchilarning mustaqilligini orttirish uchun o'qituvchi topshiriqlarni o'qitmay, «birinchi topshiriq»qa yoki «uchinchi topshiriq»qa javob talab qilishi mumkin. Buning uchun o'quvchilar har bir topshiriq mazmunini darslikdan o'qib olib, javob tayyorlaydilar.

O'qituvchi o'quvchilarni darslikda berilgan raqamli ma'lumotlar bilan ishlashga o'rgatishi lozim. Bu ma'lumotlardan geografik ob'ektlar, o'lkalar va tabiiy geografik rayonlarni ta'riflashda foydalaniladi. Masalan, VI sinfda o'quvchilarga er sharidagi yirik daryolar uzunligini ko'rsatuvchi diagramma, VII sinfda materiklar kattaligini tasvirlovchi diagramma va VIII sinfda yil davomida biron joyning yog'in miqdorining o'zgarishini ko'rsatuvchi diagramma yoki havo temperaturasini ko'rsatuvchi grafik chizishni topshiriq tariqasida berish mumkin.

Yangi materialni darslikdan mustaqil o'rganish ham mumkin. Tanlangan mavzuni mustaqil o'rganishdan avval o'qituvchi o'zining kirish so'zida dars mavzusining mazmuni bilan qisqacha tashiitiradi va tegishli paragrafni mustaqil

o'rganish uchun o'quvchilarga topshiradi. Tanlangan mavzu aniq, o'quvchilarga tushunarli bo'lishi kerak. O'qituvchi o'quvchilarning javob tayyorlashi lozim bo'lgan savollarni sinf doskasiga yozib qo'yadi. O'quvchilar taxminan 15 minut davomida darslik tekstini o'qib savollarga javob tayyorlaydilar. O'qituvchi o'quvchilarning javobini qo'shimcha ma'lumotlar bilan to'ldiradi, oxirida o'qituvchi javoblarni umumlashtirib tegishli xulosalar chiqaradi.

Materiklar geografiyasi kursidan Janubiy Amerikaning daryolari va ko'llari mavzusini darslikdan mustaqil ravishda o'rganishga tavsiya etish mumkin. Materialni mustaqil o'rganish uchun tegishli ko'rsatmalar berar ekan, o'qituvchi Amazonka daryosk, sharshara va ko'llarning xususiyatiga e'tibor berish zarurligini uqtiradi, so'ngra u sinf doskasiga quyidagi: Janubiy Amerikani daryolari okean havzalari bo'yicha qanday taqsimlangan? Amazonka daryosining asosiy xususiyati nimadan iborat? Amazonkaniig sersuvligi, uzunligi va kattaligi jihatidan Kongo, Nil daryolari bilai taqqoslang. Parana daryosi suv rejimini Amazonka suv rejimi bilan taqqoslang. Orinoko daryosini ta'riflab bering. Janubiy Amerikadagi sharsharalar qanday xususiyatga ega? Janubiy Amerika ko'llarini ta'riflang, degan savollarni yozib qo'yadi. Bu savollar yordamida o'quvchilar o'zlashtirgan bilim aniqlanadi. O'quvchilarning javobi baholanadi.

Darslikdan yangi bilim va ma'lumotlarni o'rganishning bu usuli o'quvchilarning mustaqil ishlari sifatida ham katta ahamiyatga ega. O'quvchilarning javob berishi uchun darslikning har qaysi paragrafi oxirida berilgan savol, mashq va toishiriqlardan foydalanish mumkin. Darslik bilan ishlanganda o'quvchilarning bergan javoblari ular bilimni baholashda hisobga olinadi.

Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash Darslik bilan ishlashdan tashqari, o'quvchilarni qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlashga qiziqtirish, undan zarur geografik ma'lumotlarni topa olishga o'rgatish lozim. O'quvchilarni qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlashga qiziqtirish uchun o'qituvchi ilmiyommabop va badiiy adabiyotlardan qiziq faktlar, ajoyib o'simliklar yoki hayvonlar haqida, aholining urfodatlari haqida so'zlab berishi kerak. Qo'shimcha adabiyotlar yuzasidan

beriladigan topshiriq bir yoki bir necha o'quvchiga topshirilishi mumkin. Topshiriq bajarilgach, sinfda yoki sinfdan tashkari vaktida kishqacha axborot beriladi.

Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlashda ko'proq o'z respublikaskning tabiati va aholisining mehnat faoliyatini yorituvchi ilmiyommabop va badiiy adabiyotlarni tavsiya etish alohida ahamiyatga egadir. Qo'shimcha adabiyot bilan ishlash geografiya fanining asoslarini o'rganish va o'quvchilarning bilim doiralarini kengaytirishda katta ahamiyatga ega.

3.2. Geografiya darslarida kartografik ko'rgazma vositalaridan foydalanish

Geografiyani kartasiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Karta geografiya o'rganadigan barcha predmet va hodisalar haqida hikoya qila oladi, karta tez, aniq va lo'nda qilib hikoya qilishda kitobdan ham afzallik qilishi mumkin. Maktabdz geografiya o'rganilar ekan, u bilan birga karta ham o'rganiladi. Geografkya sohasida olib boriladigan har qanday tadqiqot ishlari kartasiz bajarilmaydi. Karta — geografiya darslarida bilim olishning asosiy manbaidir. SHunday ekav har bir o'quvchi kartaii o'qiy olishi lozim. Agar o'quvchi kartaga qarab hali o'rganilmagan dengiz yoki daryo haqida gapira olsa, tog'larning balandligi va yo'nalishini aniqlay olsa, ma'lum bir joyning er yuzasini yoki iqlimini ta'riflay olsa, bu o'quvchi kartani biladi, deyish mumkin.

Kartadan to'g'ri foydalana olishni o'rganish uchun geografiya o'qituvchisi o'quvchilarni har qaysi yangi karta bilan mana bunday tartibda tanishtirib borishi lozim: kartaning turi, undan qanday maqsadda foydalanish va uning shartli belgilarini tushuntirishi; o'quvchilar e'tiborini karta masshtabiga jalb etishi; kartadagi joyni ko'z bilan chamalab o'lchay olishlari uchun «o'lchov» sifatida xizmat qiladigan «mo'ljal»larni ko'rsatib o'tishi (masalan, Qora dengiz, Qaspiy dengizi va Saxalin orolining bo'yi 1000 km. Baykal va Tanganьika ko'llarining bo'yy 600 km); karta proeksiyasining xususiyatini ko'rsatib o'tishi lozim.

Bundan tashqari, o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini gradus to'ring holati, meridian va parallellarining qanday o'tkazilganligiga, kenglik va uzunlikni belgilangan o'rniga, ekvator, bosh meridian, qutbiy va tropik doiralarga jalb qilishi lozim. Globusdagi joy kartada boshqacha tasvirlanganligini ko'rsatib o'tishi kerak.

Karta bilan ishlash. Geografiya o'qituvchisining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarga kartani tushunish va o'qiy olishni o'rgatishdir. Kartani bilishning ma'nosi shuki, o'quvchilar undagi shartli belgilarga tushunishlari va shu shartli belgilar orqali ko'rsatilgan predmet va hodisalarning obrazlarini ko'z oldilariga keltira olishlari, kartaga qaraganlarida ular ongida daryolar, tog' tizmalari va muzliklarning manzaralari hosil bo'lishi kerak.

Kartani bilish uchun joyda orientirlashni, gorizont tomonlari yo'nalishlarini qogozda tasvirlashni, masshtab bilan ishlashni, joy planini o'qishni va chizishni bilish kerak. Undan keyin esa o'quvchilar globus va kartalarda geografik kenglik va uzunliklarni aniqlash, turli mazmundagi (tabiiy, iqlim, tuproq, o'simlik, aholi va boshka) kartalarni o'qishni, kartaning asosiy afzal va kamchilik tomonlarini aniqlashni bilishi lozim. O'quvchilar kartani bilsalar shartli belgilar va yozuvlar asosida territoriyani tasvirlashga o'rganadilar. SHu bilan birga o'quvchilar kartani sharhlashga hamda o'zaro aloqa va munosabatlarni ochib berishga hamda kartada bevosita ko'rsatilmagan narsalarni ham aytib bera olishga o'rganadilar.

Kartani o'qish. Kartani o'qish ko'nikmasi geografiyaning barcha kurslari davomida geografik materiallarni o'rganish bilan birga shakllanadi. Kartani maxsus mashqlar yordamida ham, geografik materialni o'rganish prosessida ham o'qishga o'rgatib boriladi.

Kartani o'qishdan avval kartani tushunish kerak. Kartani tushunish uchun esa kartaning «alifbesi»ni bilish zarur. Ammo o'quvchiga karta alifbesi o'rgatilsayu, kartani o'qishga oid mashqlar o'tkazilmasa, u samarali natija bermaydi.

O'zbek tilida o'qitiladigan maktablardagi asosiy o'quv kartalari rus tilidadir. Binobarin, kartada ko'p uchraydigai geografik termin va iboralarning ma'nosini — tarjimasini o'quvchilarga aytib tushuntirib berish kerak. O'quvchilarga geografik terminlariing ruscha o'zbekcha lug'atini tuzdirib borish maqsadga muvofiqdir.

Bunday ishlar uchun darsda sarf etilgan 2—3 minut vaqt, o'quvchilarning 10—15 minut vaqtini tejaydi.

Kartani o'qish malakasini egallash uchun avvalo uning shartli belgilarini bilish zarur. O'quvchilar joydagi predmetlariii planda tasavvur qila olishlari kerak. Agar o'quvchilar ko'z bilan chamalab plan olishda bevosita ishtirok etgan va uni tushunib etgan bo'lsalargina topografik kartaning shartli belgilarini, qolaversa, boshqa geografik kartalarni yaxshi tasavvur eta oladilar.

Kartani o'qiy olish avvalo oddiy tarzda bo'lib, borabora murakkablashtirilib boriladi. VI sinf o'quvchilari oddiy savollarga javob berishlari mumkin. Masalan, O'zbekistonda reliefning qanday shakllari uchraydi, degan savolga, o'quvchilar kartaga qarab, O'zbekistondagi muhim tor va pasttekisliklarni ko'rsatib berish bilan kifoyalanadilar. Bunday ish VII sinfda ancha murakkablasha boradi. Kartani o'qish murakkablashgan sayin o'quvchilarning bilimi ham chuqurlashib boradi. Masalan, Markaziy Osiyo er yuzasini qanday tasvirlash mumkin? Markaziy Osiyoning g'arbida reliefning qanday shaklini ko'rish mumkin? Pomirdan shimol va sharqda qanday tog' tizmalari joylashgan? Pomirdan sharqda, u bilan deyarli bir kenglikda qanday tog' joylashgan, uning nomi nima? Tibetni janubdan qanday tog'lar o'rab turadi? Uning balandligini aniqlang. Himolay tog'lari qaysi yo'nalishda joylashgan va uning uzunligini aniqlang va h. k.

O'quvchilar keyinchalik kartada berilmagan ayrim ma'lumotlarni ham bilib olishga intiladilar. Kartani o'qish asosida tegishli xulosa va yakunlar chiqara olishlari uchun o'quvchilarga beriladigan savollar nazariy bilimlarga asoslanuvchi, hodisa sabablarini aniklovchi savollar bo'lishi kerak. Masalan, mana bunday: Ximolay tog'larining janubkda yogin nima uchun juda ko'pu, shimolida kam? Qoraqum bilan Qizilqumning cho'l bo'lishiga sabab nima? degan savollar.

O'quvchilarniig kartadan oladigan bilimlari ma'lum bir tartib, plan asosida (masalan, joyning geografik o'rni quyidagi tartibda: joyning nomi, u joylashgan materik, uning geografik kengligi va uzunligi, dengiz va quruqlikdagi chegaralari, geografik o'rnining qulay va noqulayligi) bo'lishi kerak.

Kartani o'qish ko'nikmalarini takomillashtirishda karta bo'ylab «sayohat» ning ahamiyati katta. O'quvchilarni «sayohat» marshrutlari bilan tanishtirish kerak. Kartada qilinadigan «sayohat» bilan o'quvchilar kartani jonlantiradilar, kartadagi ob'ektlarni o'zlari o'sha joylarda bo'lgandek hikoya qilib beradilar.

Evrosiyo mavzusiga oid bir necha «sayohat» marshrutlarini ko'rib chiqaylik.

1 marshrut. Londondan Evrosiyoning janubiy qirg'oqlark bo'ylab kemada Vladivostokkacha sayoxat.

2marshrut. Toshkent — Kobul — Dexdi (avtomashinada) — Kal'kutta (poezdda) — Jakarta (kemada) sayohati.

3 marshrut. Toshkent kengligi bo'ylab Evrosiyoning g'arbiy chekkasndan sharqiy chekkasigacha samolyotda sayohat.

Bu sayoxatlarda o'quvchilar Evrosiyoning turli mazmundagi kartalari, rasmlar, gerbariylardan foydalanadilar. Birinchi marshrutda o'quvchilar kandy okean, dengiz, bo'g'oz orqali, qaysi yarimorol va orollar yonidan o'tganliklari haqida dengizlarning muzlash yoki muzlamaslik sabablari haqida so'zlab beradilar. Ikkinchi va uchinchi marshrutlarda yo'lda uchragan har bir joyning er yuzasi, dengizlar, iqlimning o'ziga xos xususiyati, daryo va ularning xususiyati, o'simligi va hayvonoti, aholisi haqida, shuningdek sayohat uchun qulay vaqt va yo'lda uchraydigan qiyinchiliklar haqida gapirib beradilar. «Sayohat» vaktida xar bir joyning tabiiy sharoitini o'z o'lkasining tabiiy sharoiti bilan taqqoslab boradilar. Bir marshrutga 2—3 o'quvchi (marshrutni bir necha qismga bo'lib) javob berishi mumkin. Karta bo'ylab qilingan sayohat o'rganilgan materialni mustahkamlash va takrorlash maqsadida tashkil etilishi mumkin.

Kartalarni solishtirish. O'quvchilar ongida geografik tasavvur va tushunchalar hosil qilishda solishtirish usuli katta ahamiyat kasb etadi. Turli mazmundagi kartalarni solishtirish bilan o'quvchilar biron joyning geografik xususiyatini aniqlaydilar, tabiatning o'ziga xos xususiyatlari haqida tegishli xulosalar chiqaradilar va birbiriga bog'liq bo'lgan oddiy geografik qonuniyatlarni aniqlaydilar.

Kartalarning birbiriga solishtirish usuli o'quvchilarning kartalarni qunt bilan o'qishlariga, ulardan ko'prok ma'lumot olishlariga yordam beradi.

Avstraliya, Janubiy Amerika, SHimoliy Amerika va Evrosiyoning tabiiy geografik sharoitlarini o'rganishda o'quvchilar meridional yo'nalishda joylashgan tabiat zonalariga duch keladilar. Masalan, o'quvchilarga SHimoliy Amerikadagi zonalarining joylashish xususiyatlarini va uning sabablarini aniqlash uchun umumgeografik, iqlim va o'simlik kartalarini birbiriga solishtirish vazifasi topshiriladi. O'quvchilar kartalarni tahlil qilib okean va dengiz oqimlari hamda rel'efning iqlim sharoitiga ta'sirini va shunga muvofiq holda zonalarining joylashishini aniqlaydilar. SHunday qilib, turli mazmundagi kartalarni solishtirish o'quvchilarga SHimoliy Amerikaning geografik o'rni va er yuzasining xususiyati tabiat zonalarining meridional holda joylanishiga sababchi bo'lgan, degan xulosa chiqarishga imkon beradi.

Solishtirish usulida kartani tahlil qilishga o'rgatish muayyan bir tartib bilan olib boriladi.

O'quvchilarga ikkita kartani birbiri bilan solishtirish va tabiat elementlari o'rtasidagi o'zaro bog'lanishlarini aniqlash tavsiya etiladi. Masalan, Afrikaning (VII sinf) umumiy obzorida umumgeografik va iqlim kartalaridan iqlim bilan rel'ef o'rtasidagi, iqlim sharoiti bilan daryo rejimi o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni aniqlash vazifasi topshiriladi. Evrosiyoning tabiiy geografik o'lkalariga geografik xarakteristika berishda o'quvchilar bir qancha kartani masalan, umumgeografik, iqlim, tabiat zonalar, aholi va siyosiy kartalarni solishtiradilar, ular tabiatning asosiy elementlari, aholi faoliyatining ayrim tomonlari o'rtasidagi bog'lanishlarini aniqlaydilar.

Kartalarni odatda suhbat yo'li bilan solishtiriladi, masalan, o'qituvchi o'quvchilarga savol beradi, o'quvchilar savollarga kartalar asosida javob berish bilan faktik ma'lumotlarni aniqlaydilar va bu kartalarni birbiriga solishtirib tegishli xulosalar chiqaradilar.

O'quvchilarda karta haqidagi tasavvurlarni shakllantirish. Bunday tasavvurlar kartadan geografik ob'ektlarni ko'rsatish, bu ob'ektlarning nomini yozdirish,

muhim faktlar keltirish, ko'rsatmali qurollar ko'rsatish, didaktik materiallardan foydalanish, geografik diktant olish, sxema va kartasxemalar chizdirish, kontur kartalar bilan ishlash yo'li bilan hosil qildiriladi.

O'quvchilar geografik nomlar va ob'ektlarning er sharida tutgan o'rnini bilmay turib, ular haqidagi ma'lumotlarni ongli holda o'zlashtira olmaydilar. O'qituvchi o'quvchilarni yangi geografik ob'ektlar bilan taitishtirar ekan, ularni avval devoriy kartadan ko'rsatib, so'ngra bu ob'ektlarni atlas yoki darslik kartasidan topishni va ularning joylashgan o'rni haqida gapirib berishni taklif qiladi.

O'quvchilar ayrim geografik nomlarni (masalan, Skandinaviya, Kordil'era, Atlantika, Antarktida, GOLFstrim, Klimanjaro, N'yufoandlend, SixoteAlin' va x. k.) hamma vakt to'g'ri tallaffuz etavermaydilar. SHuning uchun joylarning nomlarini to'g'ri talaffuz etish va to'g'ri yozishga o'rgatish lozim. Qiyin geografik nomlarni urg'usi bilan sinf doskasiga yozib qo'yilsa va o'qitib ko'rilsa yaxshi natija beradi.

O'quvchilar geografik ob'ektlarni yaxshiroq eslab qolishlari uchun, ularning manzarasi, fotosurati yoki rasmini ko'rsatish zarur. Ayrim hollarda nomlarning qaerdan kelib chiqqanini o'rganilayotgan joy bilan bog'liq bo'lgan voqealarni aytib berish lozim.

Atoqli sayyoh va tadqiqotchi nomi bilan bog'liq bo'lgan geografik nomlarni o'rganishda, mazkur joyga qachon va nima uchun shu nom berylganligini o'qituvchi izohlab o'tadi. SHu zaylda o'rganilgan nomlar uzoq vaqt xotiralaridan ko'tarilmaydi. u

O'quvchilar xotirasida kartadagi ma'lumotlarni mustahkamlashda qo'lda ishlangan didaktik materiallardan (shartli belgilar, doirachalar, «o'q»lar, turli shaklchalardan) foydalaiish ham yaxshi natija beradi.

Didaktik materiallardan biri bo'lgan doirachalar karta bilan mustaqil ish olib borishda ham zarurdir. Doirachalar bilan ishlash VI, VII va VIII sinflarda olib borilishi mumkin. O'quvchilar kartondai diametri taxminan 1,5 sm keladigan doirachalarni qirqib oladilar. Doirachalar qizil, yashil, sariq, zangori, jigar rangda

bo'ladi. Tayyorlangan doirachalar kichik paketcha yoki konvertida saqlanadi. Doirachalarning miqdori 25—30 ta bo'lishi mumkin.

O'quvchilar doirachalar bilan ishlaganda ma'lum rangdagi doirachalarni bir xil ob'ektga qo'yib chiqadilar. Bu ishning afzalligi shundaki, o'qituvchi har bir o'quvchining ishini yaxshi kuzatib boradi. O'quvchilar bu ishni qiziqib bajaradilar. Masalan, materiklar geografiyasi kursidan Evrosiyoning Tinch okean dengizlarini o'rganishda, atlasdan tegishli karta varag'i o'chtirilib shunday deyiladi:

Tinch okean dengizlariga yashil doirachalar, yarim orollariga qizil doirachalar, orollariga sariq doirachalar qo'yib chiqing.

O'quvchilar bunday ishlarni qiziqish bilan bajaradilar. Har bir doiracha tegishli geografik ob'ektga qo'yilayotgan vaqtda shu joyning nomini ham bilib oladilar.

VIII sinfda «O'zbekistonning geografik o'рни va chegaralari» mavzusi o'rganilayotganda ham doirachalardan foydalanish mumkin: qo'shni mamlakatlarga qizil, kapitalistik mamlakatlarga oq doirachalar qo'yib chiqiladi. Bu ish bajarilib bo'lgandan keyin mamlakatlar ham, kapitalistik mamlakatlar ham yaqqol ko'rinib qoladi. Bunday ishni oldindan tayyorlab qo'yilgan kizil va oq bayroqchalar bilan ham bajarish mumkin.

O'zbekistonning foydali qazilmalarini o'rganishda dastur talab etgan foydali qazilmalarni aytib, kartada foydali qazilmalar chiqadigan joyiga ularning belgilari qadab chiqiladi. Izoterma chiziqlari va tabiat zonalarshshng chegaralarii kartada rangli iplar bilan belgilab qo'yiladi, shamolning esish tomonlari «o'q» bilan ko'rsatiladi.

Ba'zan kartalarga belgilar o'rniga «jadvalcha»lar ham qadash mumkin. Masalan, O'zbekiston kartasiga iqlim ko'rsatkichli quyidagi «jadvalcha»lar qadaladi:

Belgilar kartaga qadalganda sinfning orqa partalarida o'tirgan o'quvchilarga yaxshi ko'rinadigan bo'lishi kerak.

Bayroqcha, foydali qazilmalar belgilari, iqlim jadvalchalari plastilin yoki to'g'nag'ich bilan, rangli iplar, «o'q» ko'rsatkichlari plastilin bilan kartaga qadab qo'yiladi.

Globus bilan ishlash. Globus geografiya uchun eng zarur qo'llaemadir. Er sharining modeli — globusning qimmatli va o'ziga xos xususiyati uning teng masshtabligidir. Globus — Er haqida to'g'ri tasavvur beradigan, maydon va eng qisqa oraliqlarni (ortodromiya) to'g'ri ko'rsatadigan va ifodalaydigan asosiy o'quv kurolidir. Globus o'quvchilarga bir kancha noaniq narsalarni bilib olishga imkon beradi.

Globus bilan asosan V sinfdai boshlab ishlanadi. Tabiatshunoslik kursida erning sharsimonligi, qutb, meridian, parallel va ekvator hakidagi tushunchalar, erning sutkalik va yillik xarakati, erning «usti» va «osti» yo'qligi kabi bir qancha masalalarni faqat globus yordamida o'rganish mumkin.

Yirik geografik ob'ektlar (materiklar, okeanlar, mamlakatlar) ning shakli, joylanishini globussiz to'g'ri tasavvur qilib bo'lmaydi. Ularning yarimsharlardagi tasviri globusdagi haqiqiy tasvirdan farq qiladi, ba'zilar ega yarimsharlar va dunyo kartalarida bo'lib ko'rsatiladi. CHunonchi, Atlantika, Tinch, SHimoliy Muz okeanlari va Antarktida materigi yarimsharlar va dunyo kartalarida ikki bo'lak holda tasvirlanadi.

Er sharining tabiati Quyoshdan tushadigan nurning tik yoki qiyaligiga bog'liq ekanligi xam globusdan o'rganiladi.

YArimsharlar va kartalari bilan ishlaganda o'quvchilarga globusdagi qavariq yuza kartada tekis yuza holda tasvirlanishini tushuntirish kerak.

Kartada meridianlarning shimoliy va janubiy yo'nalishlarini, parallellarining sharqiy va g'arbiy yo'nalishlarini ham globusda mashq qilib, keyin kartalardan aniqlansa to'g'ri tushuncha hosil bo'ladi; geografik kenglik va uzunliklarni topishga, aniqlashga oid ko'nikmalar xosil qilish uchun ham globusda mashq bajarish kerak.

Ba'zi o'qituvchilar VI sinfdan keyin globusdan foydalanmay qo'yadilar. Bu to'g'ri emas. Globusdan butun geografiya ta'limi davomida foydalanish lozim.

Havo transporti va raketa texnikasi rivojlangan hozirgi davrda globus ayniqsa katta amaliy ahamiyatga ega. Hozir globus aeronavigasiya va kosmik, uchishlarda ham qo'llanilmoqda.

Globus barcha tabiiy geografiya kurslarida, xususan quyidagi masalalarni xal etishda: erning umumiy ko'rinishini tasavvur etishda; erning sharsimonligini isbotlashda; er yuzasidan ko'tarilgan sari gorizontning kengayib borishini tushuntirishda; materiklar bilan okeanlarning o'zaro xolati, kattaligi, shakllarini o'rganishda; qutb nuqtasining xususiyati va qutbdagi yo'nalishlarni o'rganiishda; qutb, ekvator, meridian, parallellarni o'rganishda; yarimshar tushunchalarini egallashda; erning o'z o'qi atrofidagi harakatini, kun va tunning hosil bo'lishini tushuntirishda; Erning Quyosh atrofidagi yillik harakatini tasavvur etishda; Er o'qining orbita yuzasiga nisbatan og'ganligini tushuntirishda; yil fasllarini o'rganishda; oynning er atrofidagi harakatini o'rganishda; oy fazalarining vujudga kelishini tushuntirishda; quyosh va oy tutilishini o'rganishda; er sharidagi «yuqori» va «kuyi» tushunchalarini hal etishda; erning kattaligi va ellipsligini tushuntirishda; er sharining kattaligiga nisbatan tog' tizmalarining balandligini tasavvur etishda; gradus to'rini o'rganishda; kenglik va uzunlikni tasavvur etishda; geografik koordinatalarni belgilashda; Quyosh nuriniig er sharining turli kengliklarida turli burchak bilan tushishini ko'rsatishda; tropiklar va qutbni, doiralarni tushuntirishda; er sharining issiqlik mintaqalarini o'rganishda; ortodromiya va loksodromiyani tushuntirishda; atmosferaning umumiy sirkulyasiyasini o'rganishda; passatlarni o'rganishda; dengiz oqimlarini tushuntirishda; ekspedisiya, sayoxat va uchish yo'llarini ko'rsatishda; joyning geografik o'rnini aniqlashda; havo va suv yo'llarining uzunligini ko'rsatishda; Arktika va Antarktida tushunchalarini bilib olishda; O'zbekistonning er sharidagi o'rnini tasavvur etishda; er sharidagi ayrim nuqtalari (masalan, Toshkent bilan Moskva, NbyuYork, Tokio) o'rtasidagi eng qisqa masofani aniklashda qo'llaniladi. Globusdan, odatda, karta bilan birga foydalaniladi. Ba'zi masalalar avval globusdan, keyin. kartadan o'rganiladi.

Geografiya ta'limida karta bilan ishlash uslublari boshqa uslublar bilan ayniqsa, suhbat uslubi bilan bog'langan.

Karta bilan ishlash mana bunday tartibda olib boriladi:

- a) er yuzasi elementlari, relief shakllari, vulkanlar, dengiz, qo'ltiq, buloqlar, daryolar, ko'llar bilan o'quvchilarni bevosita tanishtirish;
- b) kartani joy bilan solishtirganda topografik kartalardagi belgi (simvol) lar bilan tanishtirish;
- v) ob'ekt kattaligini ko'z bilan chamalashga o'rgatish;
- g) o'quvchilarga kartografik belgilarni o'rgatish maqsadida topografik va geografik kartalarni solishtirishga o'rgatish;
- d) gradus to'rini yaxshi bilib olishlari uchun geografik koordinatalarni topishni mashq qilishga o'rgatish;
- e) turli masshtabli kartalardan ayrim geografik ob'ektlarni topishga o'rgatish.

Kartani tushunish. Joy planidan kartaga o'tish kartans tushunishning to'g'ri yo'lidir.

Avval maktab va maktab atrofida orientirlash o'rganilgach (orientirley olish, yo'nalishini chizmaga chiza olish, joyda masofalarni o'lchab va masshtab asosida qog'ozga chiza olish), plan olishga (avval sinf va maktab planini, so'ngra kattaroq maydon planini chizish va shu asosda topografik plan bilan ishlash), so'ngra esa kartani (topografik plandan yirik masshtabli kartaga o'tish, undan keyin esa, mayda masshtabli kartani) tushunishga o'tiladi.

SHunday qilib, o'z joyining manzarasi va plani asosida yiryk masshtabli va mayda masshtabli geografik kartalarni yaxshiroq bilib oladilar.

O'lkashunoslikka amal qilingan holda quyidagi tartibda kartani tushunish mumkin:

- 1) o'quvchilarda gorizont va uning tomonlari haqidagi tasavvur shakllangandan keyin ular gorizont tomonlarini qog'ozga tushira oladilar;
- 2) gorizont tomonlarini joyda orientirlashni yaxshi bilib olganlaridan keyin uni chizmada orientirley oladilar;

joyda masofani aniq o'lchay olishni bilib olgach, masshtab yordamida chizmada masofani o'lchashga o'rganadilar; plan haqidagi tasavvur va oddiy plan olishni bilgandan (topografik belgilardan foydalangan holda) keyin topografik plan va topografik karta haqida muayyan tushunchaga ega bo'lish mumkin; o'quvchilar joyni topografik plan va topografik kartada tasavvur qila olgach, o'z shahar (qishloq) atrofi, o'z o'lkasi va Vatanining kartadagi tasvirini tushunib eta oladilar.

Kartani tushunish uchun gradus to'ri bilan ishlab borishga e'tibor berish kerak. Gradus to'ri ahamiyatini bilishlari va undan foydalanish uchun punkt koordinatalarini topish ustida o'quvchilarni muntazam ravishda mashq qildirib borish zarur. Mashqlarni hayotiy misollar bilan bog'lab borilsa, yaxshiroq tushuniladi. Masalan, o'quvchilarga o'z shahrida qurilgan GES lar, kanallarning boshlanish, sodir bo'lgan voqealarning o'rnini koordinatalar bilan toptirish ma'qul. O'quvchilar gradus to'ri va unga bog'liq bo'lgan mashqlarni bajarish orqali gorizont tomonlarini, ob'ektning geografik o'rnini va oraliqlarini bilib oladilar.

Kartani tushunish uchun masshtab bilan tanishish kerak. O'quvchilar kartaning qancha kichraytirilganligini bilishlari kerak. Kartadagi ayrim ob'ektlar birbiridan qancha masofada ekanligini yoki kartada ikki nuqta oralig'ini o'lchash kabi ishlarni bajarishlari lozim.

Gradus to'ridan oraliqlarni o'lchash maqsadida foydalanish va mashq qilish maqsadga muvofiqdir. Masalan, materiklar geografiyasi kursidan Evrosiyoning geografik o'rni va kattaligi o'rganilganda berilgan savollarga mana bunday javob olish mumkin: Evrosiyoning shimoliy chekka nuqtasi qaysi kenglikda joylashgan? (CHelyuskin burni, 78° sh. k. da.) SHimoliy qutbdan CHelyuskin burnigacha bo'lgan oraliqni o'lchang ($90^{\circ} - 78^{\circ} = 12^{\circ}$; $111 \text{ km} \times 12 = 1332 \text{ km}$). Evrosiyoning janubiy chekka nuqtasi qaysi kenglikda joylashgan? (Piay burni, 1° sh. k. da) Evrosiyo shimoldan janubga (knlometr hisobida) qancha masofaga cho'zilgan? ($78^{\circ} - 1^{\circ} = 77^{\circ}$; $111 \text{ km} \times 77 = 8547 \text{ km}$.)

Bunday mashqlarni boshqa mavzularda ham bajarish mumkin.

Devoriy kartada ishlayotgan o'qituvchi ham, o'quvchilar ham geografik ob'ektlarni ko'rsatish qoidasiga, ya'ni daryoni boshlanishidan quyilish joyigacha, shaharlar yozuvini emas, belgi — punsonni, okean, dengiz, materik, mamlakatlarni ko'rsatishga ko'rsatkichni ob'ektning o'rtasiga qo'yib, keyin uning konturini aylantirib chiqishga, yarimorollarni ko'rsatishda konturini aylantirib chiqishga, shuningdek karta oldida to'g'ri turishga rioya qilishlari zarur.

Kontur karta bilan ishlash. Kontur karta bilan ishlash geografik ob'ektlarning nomlarini, ularning kartalardagi o'rinlarini o'quvchilar xotirasida mustahkamlaydi. O'quvchilarda geografik byumlarni to'g'ri yozishga va to'g'ri talaffuz qilish, materiallarni mukammal o'rganish imkoniyati vujudga keladi. Kontur karta bilan ishlash o'quvchilarni oddiy kartasxemalar tuzishga o'rgatadi.

Maktablarda kontur kartalarni ko'pincha dars oxirida to'ldiradilar hamda ularga uyga topshiriq tariqasida beriladi. Uida bajarilgan kontur kartalar aniq, chiroyli bo'lsa ham biroq ko'chirib olingan yoki boshqa bir kishi ishlab bergan bo'lishi mumkin, bu ish o'quvchiga etarli bilim bermaydi.

Kontur kartalarni sinfda ishlash yaxshi natija beradi, bunda o'quvchilar yangi materialni o'rganadilar, bilimlari mustahkamlanadi.

Kontur karta bilan olib boriladigan ishdai oldin o'qituvchi uni bajarishga doir ko'rsatmalar berishi kerak.

Ob'ekt kontur kartaga tushirilgach, o'quvchidan bu ob'ekt haqida qisqacha ma'lumot berishni talab qilish mumkin. Kontur kartani izox bilan to'ldirish usulidan kengroq foydalanish kerak. Kontur kartaga tushiriladigan geografik nomlarning miqdori juda ko'p bo'lmasligi kerak.

Kontur kartada bajariladigan ishlar ijodiy xarakterga ega bo'lishi, o'quvchilar bu ishlarni ongli va mustaqil bajarishlari kerak. Bir xil turdagi ishlar o'quvchilarni zeriktirib qo'yadi, shu sababdan kontur kartada bajariladigan ishlar xilmaxil bo'lishi kerak.

Kontur kartada quyidagi ishlarni bajarish mumkin:

Geografik ob'ektlarni tushirish. Bunda yangi materialni o'rganishda o'qituvchi tomonidan aytilgan geografik nomlar yoki darslik teksti mustaqil o'qib o'rganilayotganda uchragan geografik nomlar kontur kartaga tushiriladi.

O'qituvchi biron o'lka konturini sinf doskasiga chizib unga geografik ob'ektlarni tushiradi. O'quvchilar doskada ifoda qilingan ob'ektlarni andaza yordamida daftariga chizgan konturga tushirib oladilar, Masalan, O'zbekistonning reliefi o'rganilayotganda muhim tog' tizmalari doskadagi O'zbekiston konturida belgilanadi, o'quvchilar esa uni daftardagi konturga tushiradilar va nomlarini yozib qo'yadilar. Keyingi darsda O'zbekistonning foydali qazilmalari kartasini chizish ham mumkin.

Kontur kartalarga shartli belgilar tushirish. O'quvchilar mustaqil ish bajarayotganlarida tog'lar, vulkanlar, foydali qazilmalar, ostonalar, sharsharalar, daryo va ko'llar, yirik elektrostansiyalar kabi ob'ektlarni tegishli belgilar bilan kontur kartaga tushiradilar.

Kartasxema va kartadiagramma chizish. Kontur kartaga tog' tizmalari, ko'p esuvchi shamollar, dengiz oqimlari, yillik yog'in miqdori tushiriladi. Ularning kattakichikligi masshtabli figuralar bilan ko'rsatiladi.

Kontur kartada kontrol ish olish. Bu usul o'quvchilarning kartani qanchalik o'zlashtirganligini aniqlashda qo'l keladi. Kontrol ish diktant xarakterida bo'lishi mumkin.

Geografik diktant avval o'rganilgan materiallar asosida o'tkaziladi. Bunda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan diktovka qilingan nomlarni kontur kartada tegishli o'ringa yozib boradilar. Diktantda teografik nomlarni o'z o'rniga yozishdan tashqari, tabiat zonalarini ajratib yozish, tog' tizmalarining yo'nalishlarini chizib, nomini yozish yoki foydali qazilmalarni tegishli belgilar bilan aniqlash kabi ishlarni bajaradilar.

Kontur karta bilan ishlashda quyidagilarga amal qilish shart: karta nomi yuqoriga, o'quvchining ismi, familiyasi va sinfi pastda, o'ng tomonga yozib qo'yiladi. Geografik ob'ektlarning nomlari bosma harf bilan yoziladi. Daryo, tog' tizmalarining nomi ularning yo'nalishiga moslab, shahar, orol, ko'llarniig nomlari

parallel chiziklarga parallel qilib yoziladi. YOzuvlar siyox yoki tush bilan yoziladi. Kontur kartada bajarilishi kerak bo'lgan ishning mazmuni avval shu karta orqasiga yozib qo'yiladi, so'ngra tartib bilan bajariladi. Bu ishning aniq bajarilishini ta'minlaydi.

Kontur kartada olib boriladigan ish o'z vaqtida tekshirilib, baxolanib va tegishli ko'rsatmalar berilib turilishi lozim. Kontur kartalarni tekshirgandan so'ng ijobiy va kamchilik tomonlarjsh sinfdamuhokama qilish kerak. O'quv yilining oxirida yaxshi ishlangan kontur kartalar ko'rgazmaga qo'yiladi.

3.3. Geografiya darslarida tasvirli ko'rgazmalardan foydalanish

Geografiya o'qituvchisi qanchalik tajribali, nutqi chyaroyli ravon va sodda bo'lmasin, u darsshGquruq so'zlar bilan o'tmas' ligi kerak.

O'quvchilarga o'zi tug'ilib o'sgan joylarning tabiatidan keskin farq qiluvchi landshaftlar haqida bilim berilganda uning tasvirini ko'rsatib, tushuntirib berish lozim. Tasvirli o'quv quollaridan foydalanish — geografik tasavvurning shakllanishiga, tushunchalarning aniq o'zlashtirilishiga yordam Oeradi. O'qituvchi tasvirli materiallardan foydalanayotganda o'quvchilar diqqatini o'rganilayotgan ob'ekt tasvirini kuzatishga, uning o'ziga xos belgilarini an^qlashga va umumiy xulosalar chiqarishga jalb etishi va tasvirga izoh berib booishi kerak.

Tasvirli qo'llanmalarning asosiy turlariga to'xtab o'tamiz.

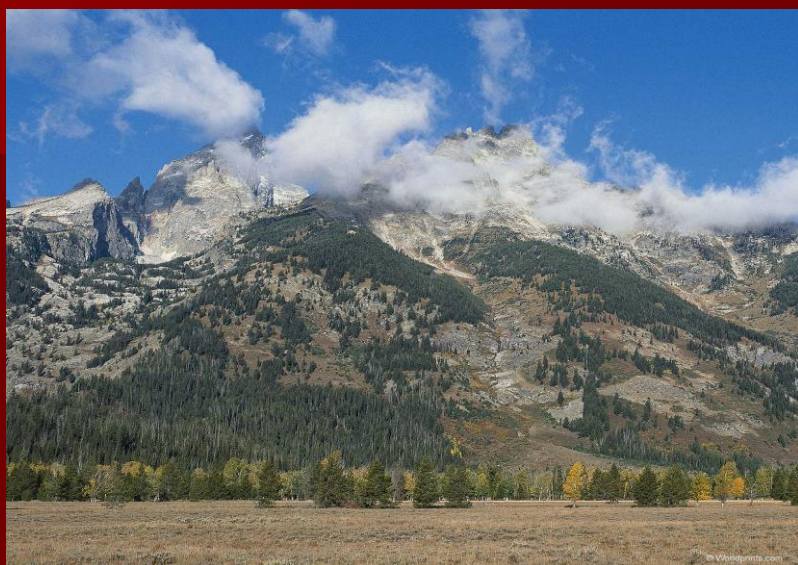
R a s m l a r. Rasm darsda bilim manbalaridan biri bo'lib xizmat qiladi, shu sababdan o'rganiladigan ob'ekt va hodisalarni ko'rib tasavvur qilishda rasmlarning axamiyati kattadir. Rasmlar joyning asosiy xususiyatini ochiq va ravshan kursatib beradi. Rasmda tasvirlangan tabiiy geografik ob'ekt va proseslar (vulkan otilishi, tabiat zonasining landshafti) mushohada qilinadi (1-rasm). Bunda o'qituvchi bir necha savollar berib o'quvchilar e'tiborini rasmning asosiy qismigatortadi. Rasmni karta bilan bog'liq holda o'rganish va undagi tasvirni kartadan topish o'quvchilarni rasm bilan kartani birga qo'shib o'rganishlariga yordam beradi. Rasmda ko'rilgan hamma narsa umumlashtiriladi. Bundan tashqari, rasm yangi bilimlarni

Balandlik zonalari

Tog' ko'li

Tog' o'rmoni

Vulqon krateri

Nurash

Taqir

1-rasm. Tabiiy geografik ob'ektlar va jarayonlar tasvirlangan rasmlar

o'rganishda, bu bilimlarni mustahkamlash va takrorlashda alohida ahamiyat kasb etadi. Darsni yangi materialga tegishli rasmlarni tahlil qilishdan boshlash ham mumkin.

Tasvirli ko'rsatmalardan biri fotosuratlar bo'lib, ular landshaftning aslini ko'rsatadi. Jurnal, kitob, gazetalardan to'plangan illyustrasiyalar va fotosuratlarni epidiaskop orqali ko'rsatish ham mumkin.

Ekranli qo'llanmalar. Ekranli qo'llanmalar ikki xil bo'ladi: proeksion apparatlar va televidenie.

Proeksion apparatlarning o'zi 3 xil (episkop, epidiaskop va diaskop apparatlari)ga ajratiladi.

Ko'rgazmali vositalarning zamonauiy turlaridan biri taqdimot materiallaridir. Taqdimot materialarini kompyutorda "Power Point" dasturi yordamida tayyorlash juda qulay. Ularni namoyish etishda kompyuter bilan birga videoproektor dan foydalaniladi. Taqdimot slaydlarining qulaylik tomoni shundan iboratki, uni qisqa vaqt ichida mavzuga mos holda ixtiyoriy (statik, animatsion, effektli va ovozli) usulda tayyorlash mumkin. Taqdimot slaydlarini tayyorlashda quyidagi struktura ga amal qilish maqsadga muvofiqdir:

- mavzu;
- reza;
- glossariy (tayanch iboralar);
- darsning maqsadi;
- reza asosida kartalar, jadval, rasmlar, animatsion materiallar, qisqa lavhalar, ovozli effektlar va h.k.;
- reza asosida xulosa;
- reza bo'yicha o'quvchilar bilingi lozim bo'lgan ma'lumotlar bazasi;
- reza bo'yicha testlar;
- mavzu bo'yicha umumiy xulosalar;
- yukuniy topshiriqlar va boshq.

Тақдимот слайдлари дарс мавзuidан келиб чиқиб 6 тадан 15 тагача бо'лгани мақсадга мувофиқ. Унда асосий материаллар ёритилади. Бу ҳолат бошқа таълим воситаларидан фойдаланиш имкониятини чекламайди (2-расм).

Shimoliy Amerika

Maydoni 24200000 km²

Eng baland cho'qqisi - Makkinli tog'i 6191 m

Eng past yeri-Ajal vodiysi-86 m

Eng chekka no'qtalari:

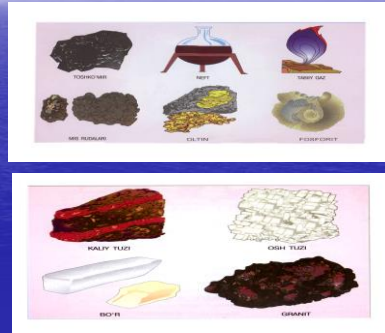
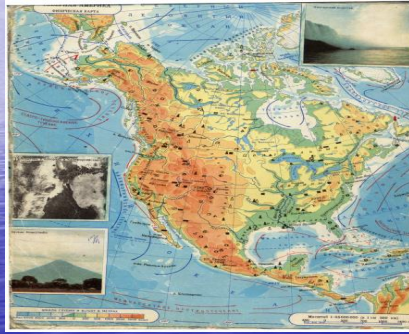
- Shimoliy – Merchison burni;
- Janubiy - Maryato burni;
- G'arbiy - Shaxzoda Uels burni;
- Sharqiy - Sent Char'iz burni.

O'rganish tarixi

X asr oxiri-Erik Rauda.
XV asr-Jon Kabot.
XVII asrda-Gudzon, Makenzi.
XX asr Boshida – R. Amundsen.
1732 yilda-Ivan Fedorov, Mixail Gvozdev.
1741 yilda-V.Bering, A.Chilikov

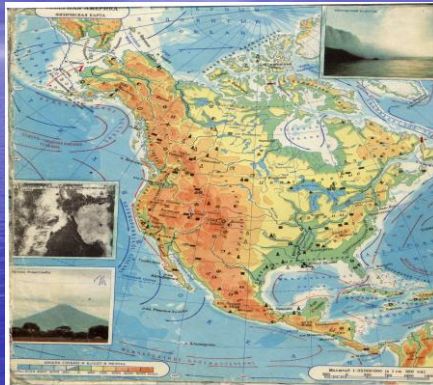
Geologik tuzilishi va foydali qazilmalari

Relyefi

Tekislik

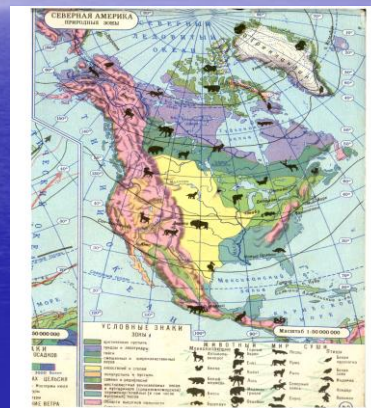
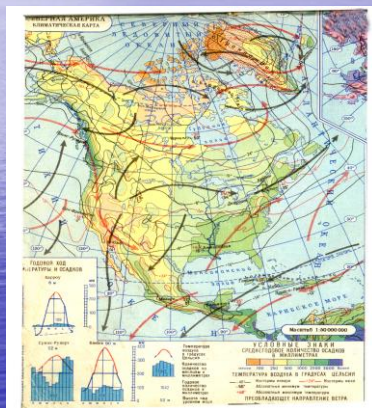
Markaziy tekislik
Missisipi pasttekisligi
Buyuk tekisliklar
Lavrentiy qirlari

Tog'lik

Kordil'era
Mar-kenli
Appalachi
Qoyali tog'lar

Iqlimi va tabiat zonalari

Nazorat uchun savollar

- ❖ Materikni o'rganishda kimlar ishtirok etgan ?
- ❖ Rudali va rudamas foydali qazilmalar qayerlarda tarqalgan ?
- ❖ Shimoliy Amerika rel'efiga ko'ra qanday qismlarga bo'linadi ?

2-rasm. “Shimoliy Amerika” mavzusi bo'yich tayyorlangan slayd

Geografiya ta'limi vositalaridan biri — sinf doskasidan foydalanishdir. Sinf doskasidan foydalanish geografiya ta'limida alohida o'ri tutadi. Shunday ekan sinf doskasidan imkoniyati boricha foydalanish zarur.

Yangi mavzuni o'rganish prosessida o'qituvchi sinf doskasiga shu mavzuni, uning planini yoki ayrim geografik ob'ektlar (masalan, dengiz, biron tabiiy geografik o'lka)ni ta'riflash planini yozib qo'yadi. O'quvchilar talaffuz qilishi qiyin bo'lgan termin va nomlarni sinf doskasiga tegishli urg'usi bilan yozib qo'yadi. O'quvchilarga beriladigan topshiriqlar, amaliy ishlar va grafiksxemalar ham doskaga yozib qo'yiladi. Sinf doskasiga chizilgan chizma va rasmlar o'quvchilar tomonidan ma'lumotni puxta o'zlashtirishga, ularning faoliyatini oshirishga, geografik ob'ektlar va hodisalarni aniq ko'rsatishga yordam beradi.

Sinf doskasiga chiziladigan chizma va rasmlar o'qituvchining ifodasini mazmunan boyitadi. Darslikda berilgan rasm va diagrammalarni sinf doskasiga chizib ko'rsatish shart emas.

Kartani o'zlashtirishga yordam beradigan usullardan biri sinf doskasiga kartaxema chizishdir.

Ta'lim jihatidan kartaxema chizish tayyor kartani ko'rsatishdan afzaldir. Sinf doskasiga chizilgan kartaxemadagi ma'lumotlarni o'quvchilar kontur kartaga tushirishlari, ba'zan (chizma murakkab bo'lmaganda) ularni o'z daftarlariga ko'chirib olishlari ham mumkin. Sinf doskasiga chizib ko'rsatiladigan kartaxemalar yaxshi chiqishi uchun o'qituvchi doimo mashk qilishi kerak. Murakkab konturli materiklar (masalan, Evrosiyo) ning kartaxemasini sinf doskasiga chizish ancha qiyin. Bu holda ularning andazasini qalin karton yoki fanerdan tayyorlab, uning konturini sinf doskasiga bo'r bilan chiziladi. Vaqtni tejash maqsadida oldindan ko'chma doska yoki sinf doskasiga ularni chizib, ustiga parda tashlab qo'yish ham mumkin.

Kartaxema chizilganda rangli bo'rdan foydalanish ma'qul, bu holda bir kartaxemada bir necha ma'lumotni ifoda qilish imkoniyati turiladi. Masalan, tog' yo'nalishlarn — jigar rang, yanvar izotermasi — zangori, iyul izotermasi — qizil bo'r bilan, dengiz — zangori, pasttekislik — yashil va qir — sariq bo'r bilan yoziladi.

Sinf doskasiga tushirilgan kartaxemadagi ob'ektlarni o'qituvchi devoriy o'quv kartadan ko'rsatib borsa, o'quvchilar ularni o'z atlaslaridan topib borsalar, karta bilan kartaxema birbiriga bog'lanadi.

Sinf doskasiga doimiy kartaxema — kontur karta xam chizib qo'yish mumkin. Masalan, sinfkabinet doskasiga chizib qo'yilgan. Sinf doskasiga chizilgan doimiy kartaxemaning yozuvi doimiy bo'lmaydi. Bu kartaxemalardan kartani o'rganishda yo bo'lmasa o'quvchilar bilimini sinab ko'rishda xam foydalanish mumkin.

Yozuvsiz kartaning yozuvli kartadan farqi shundaki, geografik ob'ektlar aniq ajralib turadi. Kartada yozuvlarning yo'qligi o'quvchilar diqqatini geografik ob'ektlarga jalb etadi va ularning joylarini xotirada saqlab qolishga imkon beradi. Bunday kartaxema o'quvchilarning geografik nomlarni bilishga doir turli mazmundagi o'yinlar o'tkazish uchun xam qo'l keladi. Doimiy kartaxema

o'qituvchini xar darsda sinf doskasiga kartaxema chizishdan ozod qiladi. Sinf doskasidan to'liq foydalanish maqsadida karta iladigan maxsus moslama, shuningdek kartaxema, rasm, jadval, diagrammalarni saqlash uchun maxsus yashiklar yasab, sinf doskasi yoniga o'rnatish mumkin.

3.4. Geografiya darslarida natural ko'rgazmalardan foydalanish

Bu qo'llanmalar o'rganiladigan ob'ekt va narsalarning shakli, rangi, ba'zan kattaligi haqida to'g'ri va aniq tasavvur hosil qiladi. Ayrim holda karta, surat, sxema kabi qo'llanmalar ham ularning o'rniga o'tmaydi.

O'quvchilar natural qo'llanmalar yordamida o'rganiladigan materiallarni puxta o'zlashtirib oladilar.

Gerbariylar. Materiklar va ayrim o'lkalarning tabiat zonalarini o'rganishda o'simliklardan yig'ilgan gerbariylardan foydalaniladi. Gerbariy yig'ganda o'tlarning namunalari shikastlanmagan ildizi va mevasi (yoki urug'i), daraxtlarning namunalari esa bargi, guli, mevasi va novdasining bir bo'lagi bilan olinishi lozim. Maktab atrofidagi o'simlik namunalaridan ham gerbariylar to'plash mumkin. Gerbariylardan foydalanib dars o'tilganda o'simliklarning xo'jalik ahamiyatiga ham to'xtab o'tish maqsadga muvofiqdir.

Kolleksiyalar. Tabiiy geografiya kurslarida tog' jinslari, ayrim territoriyadagi foydali qazilmalar va ularning ahamiyatini o'rganishda turli kolleksiyalardan foydalaniladi. Qolleksiyalar — tog' jinslari (granit, bazalt, qumtosh...), foydali qazilmalar (ko'mir, torf, temir va mis rudalari...) va qurilish materiallari (shag'al, qum, gil) dan iborat bo'ladi.

Maktabda kolleksiyalarni ekskursiya vaqtida olingan tor jinslari namunalaridan to'plash mumkin.

O'qituvchi natural qo'llanmalar miqdori etarli bo'lsa, mustakil o'rganish uchun uni barcha o'quvchilarga berib, oz mikkorda bo'lsa, namunalarni ko'rsatib tushuntiradi.

Tuproq namunalari. Tabiatshunoslik (V sinf) kursidagi «Tuproq», materiklar geografiyasi va S geografiyai kurslaridagi «Tabiat zonaları» mavzularida tuproq namunalari ko'rsatib o'rganish darsni yaxshiroq o'zlashtirishga imkon beradi.

M o d e l l a r. Modellarning afzalligi shundaki, ular o'rganiladigan geografik ob'ektni anik tasvirlab boradi. Modellar morfologik ob'ektlar (tog'lar, daryovodiysi, qirgok tiplari, g'orlar, jarlar) bilan tanishtirishda qo'llaniladi.

Bulardan tashqari, murakkab tabiiy geografik proseslarni tushuntirishda ham modellardan foydalaniladi. Masalan, telluriy yordamida Erning Quyosh atrofidagi harakati va yil fasllarining hosil bo'lishi tushuntiriladi.

Tabiat zonalarini, o'simlik va hayvonot dunyosini aks ettirishda odatda diorama va panoramalardan foydalaniladi.

Umumiy o'rta ta'limda ko'rgazmali qurollardan foydalanish quyidagi bilim, ko'nikma, malakalari egallashlarini ta'minlaydi:

- o'quvchilarda davlat ta'lim standartlariga muvofiq bilim, qobiliyat va umumiy madaniyatni shakllantirish;

- o'quvchilarni jamiyat hayotiga moslashtirish, ularda mustaqil fikrlashni rivojlantirish;

- barkamol rivojlangan shaxs, o'z vatanining fuqarosini shakllantirish;

- yoshlarda mustaqillik va demokratiya tamoyillariga sodiqlik hissini tarbiyalash.

Ta'lim sohasidagi eng ko'p tarqalgan va barqaror tasnif — bilim olish manbalari asos qilib olingan tasnifdir. U quyidagicha:

- o'qituvchining og'zaki bayoni (leksiya, hikoya, tushuntirish, suxbat);

- kartografik qo'llanmalar (karta, kartaxema, kontur karta) bilan ishlash;

- statistik materiallar (grafik, diagramma, jadvallar) bilan ishlash;

- tasvirli vositalar (sxema, rasm, diapozitiv, kinolavha, natural ob'ektlar, taqdimot materiallari) bilan ishlash.

Darsning maqsadi, mazmuni, hajmi ta'lim standartlari (o'quv reja, dastur, darslik va qo'llanma) asosida belgilanadi. Dars o'quv ishlarining asosiy tashkiliy shakli ekan, bu jarayonda quyidagilarga amal qilinishi lozim:

1. Har bir sinfdagi o'quvchilarning yoshi va bilim darajasi bir xil bo'lishi lozim.
2. Dars qat'iy jadval bo'yicha belgilangan aniq muddatda olib borilishi kerak.
3. Dars o'qituvchi rahbarligida butun sinf bilan va alohida o'quvchilar bilan ishlash shaklida olib boriladi.

4. Dars, o'quv fanining xarakteri, o'tilayotgan materialning mazmuniga qarab turli usullar va vositalarda olib boriladi va ta'lim tizimining bir qismi sifatida tugallangan bilim beradi va navbatdagi bilimlarni o'zlashtirmoq uchun zamin yaratadi.

O'qitishdagi ko'rgazmalilik o'quvchilarning geografik tasavvur doiralari kengayishiga, mavzuning tushunarli bo'lishiga va puxta o'zlashtirilishiga imkon beradi. Turli o'quv ko'rsatmalari, asboblari geografik bilimlar yaxshi o'zlashtirilishiga va xotirada uzoq saqlanishiga sababchi bo'ladi. Ko'rgazmali qo'llanmalar, xususan tasvirli qo'llanmalar ayrim tabiiy geografik hodisalar o'rtasidagi bog'lanishni, insonning tabiatga ta'sirini va uning turli sharoitdagi faoliyatini aks ettirib, o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirishga va ularni milliy ruhda tarbiyalashga yordam beradi.

6) O'quv-ko'rsatmali qo'llanmalar xususiyatiga ko'ra yana 4 ga bo'linadi:

- kartografik qo'llanmalar,
- tasvirli qo'llanmalar,
- sxematik ko'llanmalar,
- natural qo'llanmalar.

Natural qo'llanmalar o'rganiladigan obyekt va narsalarning shakli, rangi, ba'zan kattaligi haqida to'g'ri va aniq tasavvur hosil qiladi. Ayrim holda karta, surat, sxema kabi qo'llanmalar ham ularning o'rniga o'tmaydi.

O'quvchilar natural qo'llanmalar yordamida o'rganiladigan materiallarni puxta o'zlashtirib oladilar.

Gerbariy. Materiklar va ayrim o'lkalarning tabiat zonalarini o'rganishda o'simliklardan yig'ilgan gerbariydan foydalaniladi. Gerbariy yig'ganda

o'tlarning namunalari shikastlanmagan ildizi va mevasi (yoki urug'i), daraxtlarning namunalari esa bargi, guli, mevasi va novdasining bir bo'lagi bilan olinishi lozim. Maktab atrofidagi o'simlik namunalaridan ham gerbariyalar to'plash mumkin. Gerbariyalardan foydalanib dars o'tilganda o'simliklarning xo'jalik ahamiyatiga ham to'xtab o'tish maqsadga muvofiqdir.

Kolleksiyalar. Tabiiy geografiya kurslarida tog' jinslari, ayrim territoriyadagi foydali qazilmalar va ularning ahamiyatini o'rganishda turli kolleksiyalardan foydalaniladi. Kolleksiyalar — tog' jinslari (granit, bazalt, qumtosh...), foydali qazilmalar (ko'mir, torf, temir va mis rudalari...) va qurilish materiallari (shag'al, qum, gil) dan iborat bo'ladi.

Maktabda kolleksiyalarni ekskursiya vaqtida olingan tor jinslari namunalaridan to'plash mumkin.

O'qituvchi natural qo'llanmalar miqdori etarli bo'lsa, mustakil o'rganish uchun uni barcha o'quvchilarga berib, oz miqdorda bo'lsa, namunalarni ko'rsatib tushuntiradi.

Tuproq namunalari. Tabiatshunoslik (V sinf) kursidagi «Tuproq», materiklar geografiyasi va S geografiyai kurslaridagi «Tabiat zonalarini» mavzularida tuproq namunalarini ko'rsatib o'rganish darsni yaxshiroq o'zlashtirishga imkon beradi.

M o d e l l a r. Modellarning afzalligi shundaki, ular o'rganiladigan geografik ob'ektni anik tasvirlab boradi. Modellar morfologik ob'ektlar (tog'lar, daryovodiyasi, qirgok tiplari, g'orlar, jarlar) bilan tanishtirishda qo'llaniladi.

Bulardan tashqari, murakkab tabiiy geografik proseslarni tushuntirishda ham modellardan foydalaniladi. Masalan, telluriy yordamida Erning Quyosh atrofida harakati va yil fasllarining hosil bo'lishi tushuntiriladi.

Tabiat zonalarini, o'simlik va hayvonot dunyosini aks ettirishda odatda diorama va panoramalardan foydalaniladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, geografiya darslarida ko'rgazmali vositalardan foydalanish darsning samaradorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Umumiy o'rta ta'limda ko'rgazmali qurollardan foydalanish quyidagi bilim, ko'nikma, malakalari egallashlarini ta'minlaydi:

-o'quvchilarda davlat ta'lim standartlariga muvofiq bilim, qobiliyat va umumiy madaniyatni shakllantirish;

-o'quvchilarni jamiyat hayotiga moslashtirish, ularda mustaqil fikrlashni rivojlantirish;

-barkamol rivojlangan shaxs, o'z vatanining fuqarosini shakllantirish;

-yoshlarda mustaqillik va demokratiya tamoyillariga sodiqlik hissini tarbiyalash. Umumiy o'rta ta'limda ko'rgazmali qurollardan foydalanish quyidagi bilim, ko'nikma, malakalari egallashlarini ta'minlaydi:

-o'quvchilarda davlat ta'lim standartlariga muvofiq bilim, qobiliyat va umumiy madaniyatni shakllantirish;

-o'quvchilarni jamiyat hayotiga moslashtirish, ularda mustaqil fikrlashni rivojlantirish;

-barkamol rivojlangan shaxs, o'z vatanining fuqarosini shakllantirish;

-yoshlarda mustaqillik va demokratiya tamoyillariga sodiqlik hissini tarbiyalash.

Natural qo'llanmalar o'rganiladigan obyekt va narsalarning shakli, rangi, ba'zan kattaligi haqida to'g'ri va aniq tasavvur hosil qiladi. Ayrim holda karta, surat, sxema kabi qo'llanmalar ham ularning o'rniga o'tmaydi.

O'quvchilar natural qo'llanmalar yordamida o'rganiladigan materiallarni puxta o'zlashtirib oladilar.

O'qitishdagi ko'rgazmalilik o'quvchilarning geografik tasavvur doiralarining kengayishiga, mavzuning tushunarli bo'lishiga va puxta o'zlashtirilishiga imkon beradi. Turli o'quv ko'rsatmalari, asboblari geografik bilimlar yaxshi o'zlashtirilishiga va xotirada uzoq saqlanishiga sababchi bo'ladi. Ko'rgazmali qo'llanmalar, xususan tasvirli qo'llanmalar ayrim tabiiy geografik hodisalar o'rtasidagi bog'lanishni, insonning tabiatga ta'sirini va uning turli

sharoitdagi faoliyatini aks ettirib, o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirishga va ularni milliy ruhda tarbiyalashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. “Ona yurtimiz baxtu-iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oily saodatdir. Toshkent. “O'zbekiston”. 2015.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. -Toshkent, 1997.
3. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. –Toshkent: ”Sharq“. 1999.
4. Karimov I.A. “Milliy mafkuramiz, millatni millat, xalqni xalq qilishga xizmat qilsin”. –Toshkent: “Tafakkur” -№2. -1998.
5. Karimov I.A. Buyuk kelajak sari. -Toshkent, 1998.
6. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. -Toshkent, 1994.
7. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -Toshkent, 1995.
8. Karimov I.A. “Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman”. -Toshkent, 2000.
9. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. -Toshkent, 1999.
10. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni. -Toshkent, 1997.
11. O'zbekiston Respublikasi “Kadrlar tayyorlash milliy Dasturi” -Toshkent, 1997.
12. O'zbekiston umumta'lim maktablarining Konsepsiyasi.
13. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -Toshkent, 1992.
14. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. -Toshkent, 1996.
15. Abu Rayhon Beruniy. Ruhiyat va ta'lim-tarbiya haqida. -Toshkent, 1992.
16. Атутов П.Р. Технология и современное образование. -М, Педагогика, 1996. -№ 2.
17. Djumaboeva F. O'qituvchilarni talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga o'rgatish. Andijon, 2001 yil.

18. Djumaboeva F., Ziyamuhamedova U. Ixtiroviy masalalarni echish nazariyasi metodlariga kirish. Andijon, 2002.
19. Zokirov Sh., Soatov A., Zaynutdinov A., Egamberdiev Sh. Tabiiy geografiyadan o'quv dala praktikasi.-Toshkent, 1989.
20. Ibrohimov A. (muallifdosh). Vatan tuyg'usi. -Toshkent, 1997.
21. Maksimov N.A. Tabiiy geografiyadan metodik qo'llanma. Toshkent: O'qituvchi, 1991. -168 b.
22. Qurbonniyozov R. Geografiya ta'limi metodikasi. –Toshkent: Universitet, 1992.
23. http://www.istina.ru/r_educ.htm
24. www. ziyonet.uz